

ШОХИСТА ШОЙИМОВА



ШАХС

ПСИХОЛОГИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Шохиста Шойимова

«ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ»
фанидан

ШАХС
ПСИХОЛОГИЯСИ
ўқув қўлланмаси

*Билим соҳаси- Ижтимоий таъминот ва соғлиқни
сақлаш-500000*

Таълим соҳаси - Соғлиқни сақлаш- 510000

5111000 – Касб таълими
5510100 - Даволаш иши
5510200 – Педиатрия иши
таълим йўналишлари учун

«LESSON PRESS»
Тошкент-2017

УДК:616.8/618

ББК: 88

III 17

Шойимова, Шоҳиста Санақулсўевна.

Шахс психологияси: Ўқув қўлланма. –

Тошкент: «LESSON PRESS» Тошкент-2017

– 160 б.

Мазкур ўқув қўлланма шахс психологиясига бағишланган бўлиб, унда шахс ва унинг фаолияти, шахснинг билиш жараёнлари, шахснинг индивидуал хусусиятлари баён қилинган. Ўқув қўлланмада мавзуга оид маълумотлар, жадваллар, чизмалар, график органайзерлар, интерактив методлар, психодиагностик тестлар, психологик рейтинглар, вазирлик масалалар, назорат саволлари, мустакил иш учун топшириқлар, реферат учун мавзулар, мавзуга оид тест саволлари мужассамлаштирилган. Ўқув қўлланмани тайёрлашда энг илгор хориж манбаларидан фойдаланилди.

Такризчилар:

Расулов А.И.

М.Улуғбек номидаги ЎзМУ “Психология”

кафедраси доценти, п.ф.н.

Ахмедова М.А.

ТошПТИ “Ўзбекистонда демократик жамият

қуриш вазарияси ва ақалиёти” кафедраси

мудир доцент, ф.ф.н.

ISBN: 978-9 43-466-30-2



Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 28 июндаги 434-сонли буйруғига асосан 5111000 – Қасб таълими, 55 0100 - Давола ва иши, 551020) – Педиатрия ишнинг талабалари учун тавсия этилган. (Гувоҳнома 434-244 сонли)

© Шойимова, Шоҳиста Санақулсўевна

© «LESSON PRESS» Тошкент-2017

*Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли,
доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт.
Ислам Каримов*

КИРИШ

Мамлакатимизда мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ ёшларнинг ўз ижодий ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқариши, уларни ҳар томонлама ривожланган, баркамол шахс этиб вояга етказиш учун кенг қўламли чора-тадбирлар амалга оширилаётганлиги, давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бири деб белгиланганлигидан далолат беради.

Дарвоқе, авваломбор бунёдкор ёш авлоднинг баркамол шахс, юқори малакали кадр сифатида озод юрт равнақи ва бахт-саодати учун фидокор бўлишга ўргатиш лозим. Зеро, мустақиллик айнан фидоний, ўз Ватани манфаатларига ғоят садоқатли, юқори малакали мутахассислар жамият бошқарувини тақозо этади.

Ёш авлодни етук мутахассис шахс қилиб тарбиялаш иши олий ўқув юртлирида тахсил олаётган ёшлар учун янги дарсликлар, ўқув қўллашмалар, рисоалар тайёрлашнинг янгича услубларини талаб этмоқда.

Мазкур ўқув қўлланма шахс психологиясига бағишланган бўлиб, унда шахс ва унинг фаолияти, билиш жараёнлари, индивидуал хусусиятлар ҳақидаги маълумотлар мажмуи ўз ифодасини топган. Ўқув қўлланмадаги маълумотлар талабаларни ўз атрофида рўй бераётган ислохотларга ҳолис баҳо бериш, ўзи ва ўзгалар руҳияти сир-асрорларига бефарқ бўлмаслик, ўз-ўзини намоён қилиш, ўз лаёқатларини ўстиришнинг муайян воситаларидан бохабар бўлишга ёрдам беради.

Ўқув қўлланма илмий, назарий, амалий билимларни бериш билан бирга унинг бобларида тавсия этилган интерактив усул ва график органайзерлар, тестлар, тренинглар, вазиятли масалалар, назорат учун савоёл ва топшириқлар талабаларни ўз устида ишлашга ўргатади ҳамда шахс психологиясини таҳлил этишга кўмаклашади.

I БОБ. ШАХС ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИ

§1.1. Шахс ва унинг тараққиётига таъсири этувчи омиллар

Таянч иборалар: шахс, эндопсихика, экзопсихика, биогенетик концепция, социогенетик концепция, психогенетик концепция, ижтимоийлашув.

Шахс тун унчаси психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалардан бири бўлиб уни ўрганиш фаннинг асосий феномени саналади.

Одамга таъсир қилувчи барча ташқи кўзгатувчилар ижтимоий шарт-шароитларга, фаолиятнинг ички тузилиши йиғиндиси билан бойитилиши эвазига *шахс* деган тушунча ҳосил бўлади.

Шахс деи муайян жамиятда яшовчи фаолиятнинг бирор тури билан шуғулланувчи, кишилар билан нормал тил орқали муносабатга киришувчи энг индивидга айтилади.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жиҳатларидан бири - бу унинг индивидуаллигидир. Индивидуалик инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг беақдор бирикмаси бўлиб, унинг таркибига характер, темперамент, психик жараёнлар, ролатлар, ҳодисалар, ҳукмдон хусусиятлар йиғиндиси, ирода, фаолияти мотивлари, инсон дунёқараши, иктидори, ҳақ хил шаклдаги реакциялар, қобилиятлари ва бошқалар кирди. Шахснинг психик ҳодисаларининг бирикмасини айнан ўхшаш тарзда акс эттирувчи инсон мавжуд эмас. Шахс ўзининг кадр-қиммати ва нуқсонлари билан ижтимоий турмушда фаол иштирок этиши билан, таълим ва таъбия ёрдамида юзага келган ўзининг кучли ва кучсиз жиҳатлари билан бетафтор олий зотдир.

Ҳозирги зamon жаҳон психологиясида биологик (табиий) ва ижтимоий (социал) омил (фактор)нинг, воқеликнинг таъсири остида шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқловчи назария, яъни «ички психик»

(*япон. «эндо» - ички*) ва «ташқи психик» (*япон. «экзо» - ташқи*) қисмларга ажратилади, деган гоё илғари сурилади. «Эндонсихика»да шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлиги акс эттирилса, «экзосихика»да эса шахснинг ташқи муҳитга нисбатан муносабати, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатлари, шахслараро ва объектив муносабати ифодаланади. «Эндосихика» шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, хаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш қиёлатларини, ихтиёрсиз ҳаракатларини ва шу каби фазилатларини акс эттирса, «экзосихика» эса ўз таркибида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, маслағи, устуғлик қилувчи, ҳукмрон қисмётларини, эгаллаган билимларини, тажрибаларини ва шу сингариларни қамраб олади. «Эндосихика» биологик шарт-шароитларга боғлиқ бўлса, «экзосихика» аксинча, ижтимоий воқеликлар таъсири остида юзага келади, таркиб топади ва такомилланиб боради.

Шахс ижтимоий, конкрет-тарихий шароитларда яшаши, таълим-тарбия олиши туфайли таркиб топади. Шахс тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи нимадан иборат? Бу масалани ҳал қилиш юзасидан психология тарихида иккита оқим мавжуд бўлиб, улардан биринчиси шахс психик тараққиётининг биогенетик концепцияси, иккинчиси эса социогенетик концепциясидир.

Биогенетик концепцияга кўра инсон шахснинг тараққиёти биологик фактор, яъни наслий фактор билан белгиланади. Бу концепцияга кўра, одам психик фаолиятининг шакллариғина эмас, балки бу фаолият мазмуни ҳам гўё тугилишидан пешонасига ёзиб қўйилган, одамнинг психик тараққиёт босқичлари ва уларнинг юзага келиш тартиблари аввалдан белгиланган бўлади. Биогенетиклар педагоглардан болада тақдир йўли билан қандай шахсий сифатлар юзага келишини билиб туришни, лекин уларнинг юзага келишига қаршилиқ қилмасликни,

аксинча ёрдам беришни талаб қиладилар.

Социогенетик концепция шахснинг тараққиётини унв атрофидаги ижтимоий муҳитга боғлаб тушунтиради. Уларнинг айтишича, «одам ижтимоий муҳит нусхасидир». Социогенетик ҳам биогенетиклар сингари ривожланаётган одамнинг шахсий фаоллигини инкор қиладилар. Одам фақат атрофидаги муҳитга мослашадиган, пассив роля ўйнайдиган мавжудот деб қарайдилар. Агар социогенетик концепцияни тўғри деб билсак, у ҳолда нима сабабдан баъзи ҳолда биринчи муҳитда ҳар хил одамларнинг етишиб чиқиши тушуви бўлмайдиган масала бўлиб қолади.

Шахс тараққиётида ирсият ва муҳитнинг ролини тўлиқ инкор қилиб бўлмайди, балки ҳар иккисининг ҳам маълум даражада ўз ўрни бор. Лекин шахс тараққиётини белгилловчи асосий омил таълим-тарбия бўлиб ҳисобланади.

Психогенетик концепция. Психогенетик ёндаш иш биогенетик, социогенетик омилларнинг қийматини камситмайди, балки психик жараёнлар тараққиётини бириктириб даражалаштиришга эга, деб ҳисоблайди.

Психологиянинг иррационал (ақлий) биш жараёнларида (ташқари) тарихий қисмлари бўлиши эмоция, майл ва шуқабилар ёрдамида шахс ҳулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика дейилади. Мазкур назариянинг йиллик намоёндалари дан бири америкалик психолог Э.Эриксондир.

Когнитив йўналишининг асосчиларидан Ж.Пиаженинг интеллект назариясида иккита муҳим жиҳатга ажратилган бўлиб, у интеллект функциялари ва интеллект даврлари таълимоти билан ичига қамраб олади. Интеллектнинг асосий функциялари уюшқоқлик (тартиблилик) ва адаптация (мослашиш, ўйниқли) дан иборат бўлиб, интеллектнинг функционал вариантлиги деб юритилади.

Машҳур рус психологи Л.С.Виготский шахс психик тараққиёти хусусиятларини ўрганишга муҳим ҳисса қўлади. Унинг таълимоти инсонга ҳос бўлган психик жараёнлар ва инсон онгининг тарихий ривожланишига бағишланди. Унинг фикрича, болалар психик тараққиёти инсоният

маданиятини ўзлаштириши натижасида рўй беради. Бунда шахс шаклланишида таълим ва тарбия жараёнилари етакчи рол ўйнайди.

Л.С.Виготскийнинг фикрича таълим жараёни тараққиёт жараёнига мос келмайди, таълим жараёни тараққиётдан илгарилаб кетди ва болалар психикасининг тараққий этишини эргаштириб боради, унга энг яқин истикбол очиб беради деб кўрсатади. Виготскийнинг фикрича тараққиётнинг 2 босқичи бўлиб, яъни 1) актуал тараққиёт босқичи (катта ёшли кишилар ёрдамисиз мустакил ҳаракат қила олиш); 2) энг яқин тараққиёт зонаси босқичи (болаларнинг катта ёшли кишилар ёрдами билан қиладиган ҳатти-ҳаракатлари) бор. Виготский болаларнинг психик ривожланиши айниқса шу тараққиёт жараёнида тезроқ ривожланади деб кўрсатади.

Тараққиётнинг бу икки босқичи боланинг ҳозирги вақтда қандай эканлигини, яъни қандай билим, малака ва кўникмаларга, характер сифатларга эга эканлигини ва келажакда боланинг қандай билим, кўникмаларга, характер сифатларга эга бўла олишини ҳисобга олиш имконини беради.

Одам туғилганидан бошлаб шахслар қуршовида бўлади ва у ўзининг бутун руҳий имкониятларини ана шу ижтимоий муҳитда намоён қилади. Агар инсоннинг онтогенетик тараққиёти тарихига назар солинса, боланинг тили чиқмасдан туриб, у ўзига ўхшаш мавжудотлар даврасига тушади ва ўз ҳаёти тараққиётининг кейинги босқичларида ижтимоий мулоқотнинг барча кўринишларининг фаол объекти ва субъектига айланиши муқаррар. Одам боласининг жамиятга қўшилиб яшаш психологияда *ижтимоийлашув* ёки *социализация* деб юритилади.

Ижтимоийлашув — инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш, ҳаёт — фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёни бўлиб, бунда ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсириши қабул қилган ҳолда, ҳар бир

ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши ва керак бўлса, шу ижтимоий таъқибаси билан ўз навоҳатида ўзгаларга таъсирини ўтказиши олишдек марақаб жараёнидир.

Ижтимоийлашув жараёнида энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкўрликдаги турли фаолият амалга оширилади. Одамга кўрсатилаётган турли таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмасдан, балки у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни ақс эттириш хусусиятлари нуқтаи назардан турлича индивидуал тарзда амалга ошди. Шу сабабдан ҳам бир хил ижтимоий муқит ва таъсирлар одамлар томонидан турлича идрок қилинади ва уларга жавобан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаришга сабаб бўлади. Масалан, олий мактаб талабаларининг оладиган бўлак, уларнинг маълумотларни идрок қилишлари, улардан ота-оналарининг ўмидлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда етказилаётган ахборот ҳамда манбалар ва болққа қатор омиллар бир хилга ўшайди. Лекин барибир ана шу талабаларнинг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишлари ютуқлари, ўқув кўрсаткичлари ва иқтидориди турли натижалар кузатилади. Бу ҳолат эса ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнлари ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама қарши жараёнлар эканлигини маълум қилади.

Фанда ижтимоийлашув жараёнлари рўй берадиган шарт-шароитлар *ижтимоий институтлар* деб аталади. Буларга оила, маҳалла, боғча, мактаб, махсус таълим муассасалари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлар киритиш мумкин.

1998-йилдан

§1.2. Шахс йўналганлиги ва унинг таркибий қисмлари

Таянч иборатлар: шахс йўналганлиги, масъулият, мақсад, идеал, қизиқиш, дунёқараш.

Шахснинг ижтимоийлашув жараёнини қай тарзда кечиши, унинг йўналганлигига боғлиқ бўлади. Шу боисдан мазкур масалага психология фанида катта аътибор берилди.

Шахс — *йўналганлиги* психологияда ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йўналтириб турадиган ҳамда реал вазиятларга нисбатан турғун ва барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик деб таърифланади ва у қуйидаги таркибларга ажратилади:

Масъулият. Масъулият — ижтимоийлашув жараёнида шахснинг стуклигини белгиловчи муҳим кўрсаткичлардан саналади. Охириги йилларда психологияда назорат локуси назарияси кенг тарқалган бўлиб, унга кўра, ҳар бир инсонда икки типли масъулият кузатилади. Биринчи типли масъулиятда шахс ўзининг ҳаётида рўй бераётган барча ҳодисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақат ўзини тан олади. Масъулиятлиликнинг иккинчи тури барча рўй берган ва берадиган воқеа, ҳодисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар (ота-она, ўқитувчилар, ҳамкасблар, бошлқлар, танишлар ва б.)га юкяниши тушунилади.

Мақсадлар ва идеаллар. *Мақсадлар* доимо ўзининг анланганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характерланиб, уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнанишида маълум маънода идеаллар ҳам муҳим роль ўйнайди. *Идеаллар* — шахснинг ҳозирги реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу-умидлари, улар онгда мавжуд бўлсада, лекин улар ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки уларнинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит бўлиб, ўша идеаллар объекти билан шахс имкониятлари ўртасида тафовут бўлиши мумкин.

Қизиқишлар ва дунёқараи. *Қизиқишлар* ҳам анланган мотивлардан саналиб, улар шахсни атрофида рўй бераётган барча ҳодисалар, одамларнинг ўзаро муносабатлари, янгиликлар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омилдир. Қизиқишлар мазмуан кенг ёки тор, мақсад жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиши, вақт томондан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўлиши кузатилади.

Қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқараши ва эътиқодини шакллантиришга асос бўлиб

хизмат қилади. Чунки эътиқод шахснинг шундай оғли йўналишики, унга ўз қарашлари, принциплари ва дунёқарашига мос тарзда яшашига имкон бериб, эътиқод ва қизиқишлар дунёқарашни шакллантиради. *Дунёқараш* – тартибга солинган, яхлит оғли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва фикрлар мажмуи бўлиб, у шахсни маълум бир қолипда, ўз шахсий кифолатига эга тарзда жамиятда муносиб ўрин эгаллашга қорлайди. Мустақиллик даврида шаклланаётган янги дунёқараш ёшларда Ватанга садоқатни, миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни ўз яқинларига меҳрибон ва ташлаган йўлига – касби ҳақида эътиқодига содиқликни назарда тутди. Янги фикрлар, яъни тафаккур айнан мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий оғ, дунёқараш ва эътиқод ҳамдир.

§1.3. Шахс фаолияти ва унинг турлилиши

Таянч иборатлар: фаолият, фаолият, интериоризация, экстериоризация, кўникма, алақа.

Психологияда шахс, унинг оғи ва ўз-ўзини англаш муаммолари унинг фаоллиги, у ёки бу фаолият турларида иштироки ва уни ууддалаши билан боғлиқ сифатлари орқали баён этилади.

Жамият билан доимий муносабатни ушлаб турувчи, ўз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини мувофиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хусусият – бу унинг фаоллигидир. *Фаоллик* (лот тилида «actus» – ҳаракат, «actus» - фаол сўзлардан келиб чиққан тушунча) шахснинг ҳаётдаги барча ҳатти-ҳаракатларини замон этишени тушунтирувчи категория.

Психологияда инсон фаоллигининг тасосан икки тури фарқланади:

- *Ташқи фаоллик* – бу ташқаридан ва ўз ички ислохҳошиларимиз таъсирида бевосита кўриш, қайд қилиш мумкин бўлган мушакларнинг ҳаракатлари орқали намон

бўладиган фаоллик.

• *Ички фаоллик* – бу бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим ўзгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита психик жараёнлар, яъни аслида кўринмайдиган, лекин фаолият кечишига таъсир кўраётувчи омиллар тушунилади.

Иккала фаоллик тури ҳам шахсий тажриба ва ривожланишнинг асосини ташкил этади. Инсон фаоллиги «ҳаракат», «фаолият», «хулқ» тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шахс ва унинг онги масаласига бориб тақалиб, шахс айнан турли фаолликлар жараёнида шаклланади, ўзланиши намоён қилади ҳам. Демак, фаоллик ёки инсон фаолияти *пассив* жараён бўлмай, у онгли равишда бошқариладиган фаол жараёндир. Инсон фаоллигини мукаммаллаштирувчи ҳаракатлар жараёни *фаолият* деб юритилиб, у (*фаолият*) – инсон онги ва тафаккури билан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб чиқадиган, ҳамда ташқи оламни, ўз-ўзини ўзгартириш, такомиллаштиришга қаратилган ўзига хос фаоллик шаклидир.

Ҳар қандай фаолият реал шарт-шароитларда, турли усулларда ва турлича кўринишларда намоён бўлиб, ҳар бир ҳаракат маълум нарсага – предметга қаратилгани учун ҳам, фаолият предметли ҳаракатлар мажмуи сифатида тасаввур қилинади. Улар ташқи оламдаги предметлар хусусиятлари ва сифатини ўзгартиришга қаратилган бўлади. Йўналтирилиш объектига кўра ташқи ва ички фаолият фарқланади. Бунда *ташқи фаолият* шахсни ўраб турган ташқи муҳит ва ундаги нарса ва ҳодисаларни ўзгартиришга қаратилган фаолият бўлса, *ички фаолият* – биринчи навбатда ақлий фаолият бўлиб, у соф психологик жараёнларнинг кечишидан келиб чиқади. Намоён бўлиш нуқтаи назаридан ички – ақлий, психик фаолият ташқи предметли фаолиятдан келиб чиқади.

Ақлий ҳаракатлар – шахснинг онгли тарзда, ички психологик механизмлар воситасида амалга оширадиган

турли-туман ҳаракатлари йиғиндисидир. Экспериментал тарзда шу нарса исбот қилинганки, улар доимо мсгор ҳаракатларни ҳам ўз ичига олувчи ақлий фаолият бўлиб, улар қуйидаги кўринишлари мавжуд:

■ **перцептив фаолият** – яъни, булар шундай ҳаракатларки, уларнинг оқибатида атрофдаги предметлар ва ҳодисалар тўғрисида яхлит образ шаклланади;

■ **интеллек фаолият** – нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва мазмунига алоқадор материалнинг эслаб қолиниши, снга туширилиши ҳамда эсда сақлаб турилиши билан боғлиқ мураккаб ҳаракатлар йиғиндисидир;

■ **фикрлаш фаолияти** – ақл, фаҳм-фурosat воситасида турли хил муаммолар, масалалар ва жумбоқларни (тафаккур операциялари ёрдамида) ечишга қаратилган фаолият;

■ **имажинив** - («imige» -образ сўзидан олинган) фаолияти шундайки, у ижодий жараёнларда ҳаёл ва фантазия воситасида ҳазир бевосита энгда берилмаган нарсаларнинг хусусиятларини янглаш ва ҳаёлда тиклашни тақозо этади;

■ **нутқ фаолияти** – одим томонидан эҳтимой-тартибий тажрибани ўзлаштириш, авлодларга узатиш ёки коммуникация ўрнатиш, ўз шахсий ҳаракатларини режалаштириш ҳамда амалга ошириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир.

Юқорида таъкидлаганидек, ҳар қандай фаолият ҳам ташқи ҳаракатлар асосида шаклланиши ва мсгор компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Агар ташқи фаолият асосида психик жараёнларга ўтиш рўй берган бўлса, бундай жараённи психологияда **интериоризация** деб аталади, аксинча, ақлда шаклланган фикрларни бевосита ташқи ҳаракатларда ёки ташқи фаолиятда кўчирилиши **экстериоризация** деб юритилади.

Фаолият турлари яна онгнинг бевосита иштироки даражасига кўра ҳам фарқланади, масалан, шундай бўлиши мумкинки, айрим ҳаракатлар бошида ҳар бир элементни жиддий равишда, алоҳида-алоҳида бажаришни ва бунга бутун диққат ва онгнинг йўналишини талаб қилади. Лекин

вақт ўтгач, бора-бора унда ошнинг янгироки камайиб, кўпгина қисмлар автоматланиб бориб, бунда *малака* ҳосил бўлади. Масалан, ҳар биримиз шу тарзда хат ёзишга ўрганганмиз. Агар малакалар қатъий тарзда билимларга таянса, фаолиятнинг мақсади ва талабларига кўра ҳаракатларни муваффақиятли бажаришни таъминласа, бу *кўникмалар* деб аталади. Кўникмалар – доимо аниқ билимларга таяниб, улар малакалар билан ўзаро боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам ўқув фаолияти жараёнида шаклланидиган барча кўникмалар ва малакалар шахснинг муваффақиятли ўқишини таъминлайди. Иккаласи ҳам машқлар, такрорлаш ва қайтаришлар воситасида мустаҳкамланади. Малака оддий намоёниш этиш, тушунтириш, кўрсатиш билан тушунтиришни уйғунлаштириш йўллари орқали шаклланади.

Фаолиятни классификация қилиш ва турларга бўлишнинг яна бир кенг тарқалган усули – бу барча инсонларга хос бўлган асосий фаоллик турлари бўйича табақалашдир. Бу – мулоқот, ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятларидир.

Мулоқот – шахс индивидуал ривожланиши жараёнида намоён бўладиган бирламчи фаолият турларидан бири бўлиб, у инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири – инсон бўлиш, одамларга ўхшаб гапирин, уларни тушувиш, сезин, ўзаро муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шахс ўз тараққиётини айнан шу фаолият турини эгаллашдан бошлаб, нутқи орқали (вербал) ва нутқсиз воситалар (новербал) ёрдамида болқча фаолият турларини мукамал эгаллашга замин яратади.

Ўйин – шундай фаолият турики, у бевосита бирор меҳдий ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмасда, лекин унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма-хил фаолият нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари тақлид қилиш орқали бола томонидан ўзлаштирилади.

Ўқиш фаолияти ҳам шахс камолетида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг жараёнида билимлар, малака ва турли

кўникмалар ўзлаштирилади.

Меҳнат иилиш табиий ихтиёжларга асосланган фаолият бўлиб, унинг мақсади албатта бирор моддий ёки маънавий незматларни яратиш, жамият тараққиётига ҳисса қўшишдир.

Интерактив усул ва график орган айзерлар:

Асалари галаси усули

Ушбу методнинг мақсади тўғри ва мураккаб савол туза олиш учун талабаларни мавзунини яхшилик билан ўзлаштиришга, биргаликда муҳокама қилишга, такрорлашга ўргатишдан иборат.

Гуруҳ қозғашчилари 10 минут давомида мавзу бўйича ёки ҳар бир гуруҳ мавзу режалари асосида саволлар тузиши лозим. Кейин ихтиёрий бир гуруҳга қолган барча гуруҳлар кетма-кетликда саволлар билан асалари галасидек “ёпирилади”. Жавоблар ёзма ёки оғзаки таркил қилиниши ҳам мумкин. Гуруҳнинг тўғри жавоблари балл тариқасида қўйиб борилди. Энг кўп балл йигган гуруҳ ғолиб хисобланади ва аъло баҳоланади.

Асалари галаси методи саволлари:

1. Шахсга таъриф беринг.
2. Шахс шаклланиши ва ривожланишида қандай омиллар таъсир этади?
3. Шахс йўналганлиги қандай тартибий қисмларга бўлинади?
4. Фаолият ва унинг тузилишини тушунтиринг.
5. Кўника ва малакалар қандай шаклланади?

Лоийҳа методи

Топшириқ: “Лоийҳа” методи орқали “Шахс шаклланиши ва ривожланишига таъсир этувчи омилларга эид концепциялар” мавзусида маълумотлар тўпламини тузиш.

Педагогик аннотация

Ўқув предмети: Педагогика, Психология

Ўқув мавзуси: Шахс психологияси

Қатнашчилар: 2 курс талабалари

Таълимий мақсад: талабаларни зарур билим, малака ва

кўникмалар билан қуроллантириш, лойиҳа асосида ўқув фаолиятини олиб бориш, ўқув ахборотларини излаш, тўллаш ва таҳлил қилишга ўргатиш

Режалаштирилган ўқув натижалари: талабалар ахборот йиғиш ва таҳлил қилиш асосида тадқиқотчилик фаолиятини олиб боришда ҳамда уларнинг ўқув меҳнати орқали маълумотлар тўплами яратилади.

Лойиҳа қатнашчилари эга бўлиши лозим бўлган билим ва кўникмалар рўйхати:

психологик билимларга эга бўлиши,

адабиётлар билан ишлаш олиши,

замонавий ахборот технологияларини қўллаш олиши,

изланувчанлик,

ташаббускорлик,

фаоллик,

масъулият.

ҳамкорликда ишлаш олиш кўникмаларига эга бўлиши лозим.

Лойиҳанинг типологик белгиларга кўра тавсифи: ахборот-информацион лойиҳа.

Иш тартиби: 1 ой давомида 12 та талаба дарсдан бўш вақтларида кутубхона ёки интернетда ахборотлар билан ишлайди.

Лойиҳанинг баҳоланиши:

Лойиҳавий ўқитиш босқичлари:

I – Тайёрлов босқичи

II – Бажарилиш босқичи

III – Якуний босқич

Ўқитиш моделининг қисқача тавсифномаси:

лойиҳавий ўқитиш талабада ахборот манбаларига эга бўлишга ёрдам беради ҳамда ўқув лойиҳавий фаолиятни ташкил қилишни таъминлайди.

Информацион лойиҳа

Лойиҳа мақсади: Шахс шаклланиши ва ривожланишига таъсир этувчи омилларга оид концепцияларни ўргатиш

Натижа: "Шахс шаклланиши ва ривожланишига таъсир

этувчи омилларга оид концепциялар” мавзусида маълумотлар тўпламининг шартлилиги

Фойдаланувчилар: Бирча Олий ўқув юрталари ўқитувчилари (ўқув машғулотлари учун материаллар), магистр ва талабалар (қўшимча ўқув маълумотлари).

Лойиҳа муддати: 1 ой

Якуний натижанинг баҳоланиши: Лойиҳа махсулоти, ҳисобот, презентациянинг кўриниши ва унинг оғзаки ҳимояси белгиланган мезонлар асосида баҳоланади.

Ишлаб чиқиш технологияси

I – Тайёрлов босқичи

1.1. Муаммони асослаш. Шахс шаклланиши ва ривожланишига таъсир этувчи омилларга оид концепциялар (биогенетик, социогенетик, психогенетик), мавзуга оид психологик терминлар, мавзуга оид қимматли маълумотлар ўзбек тилида етарли эмаслиги сабабли ушбу йўналишда қўшимча ахборот манбаларини яратиш мақсадга мувофиқдир.

1.2. Лойиҳа мақсадини аниқлаш. Ахборотларни таҳлил қилиш орқали шахс шаклланиши ва ривожланишига таъсир этувчи омилларга оид концепцияларни ўрганишдан иборат.

1.3. Муаммони ҳал қилиш вазифаларини белгилаш. Ушбу йўналишдаги ахборот манбаларини аниқлаш, маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва умумлаштириш.

1.4. Ахборот манбаларини аниқлаш ва танлаш. Адабиётлар рўйхати ва интегнет сайтлари.

1.5. Ахборот йиғиш усуллариини танилаш. Кузатиш, хужжатларни таҳлил қилиш, адабиётлар билан ишлаш, математик-статистик усул.

1.6. Ахборотни қайта ишлаш усуллариини танилаш. Анализ ва синтез, умумлаштириш, таққослаш, аниқлаштириш, мавҳумлаштириш, тизимлаштириш, классификациялаштириш.

I – Бажарилиш босқичи

2.1. Ахборот тўплаш. Психологик йўналишдаги адабиётлар, ахборот воситалари, интернет маълумотларидан

фойдаланилади.

2.2. Ахборотни қайта ишлаш. Тўпланган маълумотлар анализ, синтез, таққослаш, аниқлантириш, маъхумлаштириш, умумлаштириш, классификациялаштириш, тизимлаштириш асосида хулосаланади.

2.3. Маҳсулотни безаш. Маҳсулот мати, турли хил график, жадвал, слайд ва чизмалар орқали маълумотлар тўплами кўринишида компьютер босмасида ишлаб чиқилади.

2.4. Презентацияга тайёрланиш. Презентация талабларига кўра гуруҳ аъзолари фаоллар билан биргаликда бажарилган лойиҳа бўйича кўрсатилган мезонлар асосида презентацияга тайёрланадилар.

III – Якуний босқич

3.1. Лойиҳани презентация қилиш ва ҳимоялаш. Гуруҳ фаоллари бажарилган лойиҳа ҳақида белгиланган вақт давомида кўрсатилган мезонлар асосида презентация қиладилар.

3.2. Маҳсулотни баҳолаш. Лойиҳа маҳсулоти, ҳисобот, презентациянинг кўриниши ва унинг оғзаки ҳимояси белгиланган мезонлар асосида баҳоланади.

Ўқув қиймати: талабаларнинг билимларини кенгайтиради, чуқурлаштиради ва тизимлаштиради, ўқув фани бўйича малакалари шаклланади, таянч салоҳиятлари такомилланади ва ривожланади.

Психологик тест:

Дифференциал - диагностика сўровнома

1	Хайвонларни парвариш қилиш	ёки 16	машина ва ускуналарга қараш
2а	Касал одамларга ёрдам бериш, уларга қараш	ёки 26	жадвал, схема ва ЭХМ учун дастурлар тузиш
3а	Китоблар, расм ва плакатлар сифатини назорат қилиш	ёки 36	Ўсимликлар ҳолати ва ривожини кузатиш, парвариш қилиш
4а	Материалларни қайта ишлаш (ёғоч, мато, металл, пластмасса)	ёки 46	товарларни харидорга етказиш (реклама, сотиш)
5а	Илмий-оммабоп китобларни муҳокама	ёки 56	бадиий асар (пьеса, концертлар)ни

	қилиш		муҳо сама қилиш
1a	Ҳайвон болаларини парвариш қилиш	ёки 66	малажаларни органиш борасида ўртоклар, кичи ёшчиларни маънавий қилдириш
2a	Расм ва тасвирлардан нусха кўчириш (ёки мусиқа асбобини тузатиш)	ёки 76	юк қўтарувчи воситаларни (кран, трактор, тепловоз) бошқариш
3a	Одамларга зарур маълумот етказиш (маълумотлар бюроси, экскурсияда)	ёки 86	кўргазма, витриналарни жиҳозлаш, пьеса ёки концертлар тайёрлаш
4a	Нарсалар, маҳсулотлар, (кийим, техника) уйларни таъмирлаш	ёки 96	магн. жадвал, расмдаги хатоларни тўғрилаш
0a	Ҳайвонларни даволаш	ёки 106	ҳисоб-китоблар қилиш
1a	Экинларни янги навини яратиш	ёки 116	янги санат маҳсулотларини лойиҳалаш, конструкция қилиш
2a	Одамлар ўртасидаги баҳс, тортишувларда қатнашиш, уларни ишонтириш, тушунтириш	ёки 126	чизмалар, схема ва жадвалларни таҳлил қилиш (текшириш, аниқлаш, тўғрилаш)
3a	Бадний ҳаваскорлик тўғрисида қатнашиш	ёки 136	микроблар ҳаётини кузатиш ва ўрганиш
4a	Тиббиёт асбоб-ускуналарига хизмат кўрсатиш	ёки 146	одамларга тиббий ёрдам кўрсатиш
5a	Кузатган ҳодиса, воқеалар тўғрисида тафсилот ёзиш	ёки 156	воқеаларни бадний бўёқларда акс эттириш
6a	Касалхонада лаборатория анализини ўтказиш	ёки 166	касалларни қабул қилиш, улар билан суҳбатлашиш, ташxis қўйиш

17a	Буюмлар ёки деворларни бўяш, расмлар солиш	ёки 17б	биноларни монтаж қилиш, машина ҳамда ускуналарни йиғиш
18a	Тенкурлар ёки кичик болалар билан походлар уюштириш	ёки 18б	сахнада ўйнаш, концертларда иштирок этиш
19a	Чизмага қараб машина, кийимларни тайёрлаш, уй қуриш	ёки 19б	чизмачилик, чизмалар, хариталардан пусқа кўчириш
20a	Ўсимликлар, боғ ва ўрмон ҳашоратларига қарши қурашиш	ёки 20б	клавишли машиналарда ишлаш (ёзув машинкаси, телетайп, терув машинаси)

Ушбу сўровномага жавоб берақаси ҳам илова қилинади.

ДСнинг жавоб берақаси

Табиаат	Техника	Инсон	Илим	Бадний сиймо
1a	1б	2a	2б	3a
3б	4a	4б	5a	5б
6a		6б		7a
	7б	8a		8б
	9a		9б	
10a			10б	
11a	11б	12a	12б	13a
13б	14a	14б	15a	15б
16a		16б		17a
	17б	18a		18б
	19a		19б	
20a			20б	

Юқорида тавсия этилган сўровнома аслида шахснинг у ёки бу маҳсулотлар турига қизиқишини аниқлаш орқали унда ривожлантирилиши лозим бўлган малака ва кўникмаларни аниқлаб олишга ёрдам беради.

Психологик тренинг:

Танишни ўйини

Тренинг кўрсатмасига биноан унинг ўнг ёки чап томонида турган иштирокчилардан биттаси ўз исмини

айтади. Иккинчи иштирокчи эса биринчисини ва ўзининг исмини айтади. Третинчининг учинчи иштирокчиси эса, биринчисини, иккинчисини ва ўзининг исмини айтади ва шу тариқа охиригача давом этади. Третинчининг охириги иштирокчиси биринчисидан бошлаб, то гуруҳ аъзоларининг ҳаммасини исмини айтади. Гуруҳ аъзоларининг бир-бири билан танишиши мана шу тарзда амалга ошди.

Агар гуруҳ аъзолари ўзига «тахаллус» (мавзуга сид) топиб, кейин ўша тахаллус бўйича ўзини таърифлади.

Мақсад: таъхслараро чиққиш, хотирали мустақамли, эмоционал таъликнинг олди олиш.

Вазиртли масала:

Масала. Шахс структурасида биологик ва ижтимоий омиллар нисбати хақида турли нуқтаи-назарлар мавжуд:

Биринчиси: Шахс жамиятда ривожланади; инсоннинг биологик хусусиятлари эса бу жараёнда деярли таъсир кўрсатмайди.

Иккинчиси: Шахс биологик, наслик омиллар билан белгиланади; сеч қандай жамият инсонга табиат томонидан берилган хусусиятларни ўзгатири олмайди.

Учинчиси: Шахс – инсоннинг ижтимоий ривожланганлигининг энг юқори чўққиси; шахс шаклланиши ва ривожланишининг мураккаб жараёни биологик ва ижтимоий омилларнинг бирлигига асосланади. Бу жараёнда биологик омиллар табиий шароит сифатида юзага чиқса, ижтимоий – инсоннинг шахс сифатида шаклланишида унинг психологик ривожланишини таъминловчи фактор хисобланади.

Берилган нуқтаи-назарларнинг қайси бирини тўғри дейиш мумкин? Нима учун шахс ривожланишини аниқлашда биологик шароит ва шахс турлишининг ижтимоий томонини хисобга олиш зарурлигини ишбатланг.

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Шахснинг ривожланиши ва фаоллият босқичининг фундаментал асоси бу

Оилавий-ҳаётий фаолият

Ўйин

Ўқиш

Мулоқот

Меҳнат

2. Аниқ вазиятларга боғлиқ бўлмаган барқарор

мотивлар йиғиндисига эга бўлишлик -

Шахснинг ижтимоийлашуви

Шахс мотивацияси

Шахс йўналганлиги

Шахс установаки

3. Шахс йўналганлигининг таркибий қисмига қайси

вариантдаги жавоб киради?

Масъулият

Мақсад ва идеаллар

Этикод ва дунёқараш

Қизиқиш ва установакалар

Ҳаммаси тўғри

4. Индивидуалнинг жамиятга қўшилиши, ижтимоий тажрибани ўзлаштириши

Шахснинг ижтимоийлашуви

Шахс мотивацияси

Шахс йўналганлиги

Шахс хулқ-атвори

5. Интериоризация бу -

ташқи фаолият асосида психологик жараёнга ўтиш

ақлий жараёндан ташқи фаолиятга ўтиш

ҳиссий билишдан ақлий билишга ўтиш

ақлий билишдан ҳиссий билишга ўтиш

6. Экстериоризация бу -

ақлий жараёндан ташқи фаолиятга ўтиш

ташқи фаолият асосида психологик жараёнга ўтиш

ҳиссий билишдан ақлий билишга ўтиш

ақлий билишдан ҳиссий билишга ўтиш

Назорат саволлари:

1. Шахс ва индивид тушунчаламини фарқни биласизми?
2. «Эндопсихика» ва «Экзопсихика» нима?
3. Шахс шаклланиши ва ривожланишида қандай омиллар таъсир этади?
4. Ижтимоийлашув қандай жараён?
5. Шахс йўналганлиги нима ва у қандай таркибий қисмларга бўлинади?

Реферат учун мавзула 2:

1. Ижтимоий таъсир кўрсатиш тамойилари ва воситалари. Ижтимоий таъсирнинг шахс рўқий ҳолати ва фаолият мавзусига боғлиқлиги
2. Шахс фаолиятига таъсир кўрсатувчи психологик омиллар

Мустақил иш учун топшириқлар:

Топшириқ 1. Дифференциал - диагностика сўровномасини амалиётда қўлланг ва натижаларни таҳлил қилиш.

1. Шахснинг умумий ҳолати	2. Шахснинг умумий ҳолати
3. Шахснинг умумий ҳолати	4. Шахснинг умумий ҳолати
5. Шахснинг умумий ҳолати	6. Шахснинг умумий ҳолати
7. Шахснинг умумий ҳолати	8. Шахснинг умумий ҳолати
9. Шахснинг умумий ҳолати	10. Шахснинг умумий ҳолати
11. Шахснинг умумий ҳолати	12. Шахснинг умумий ҳолати
13. Шахснинг умумий ҳолати	14. Шахснинг умумий ҳолати
15. Шахснинг умумий ҳолати	16. Шахснинг умумий ҳолати
17. Шахснинг умумий ҳолати	18. Шахснинг умумий ҳолати
19. Шахснинг умумий ҳолати	20. Шахснинг умумий ҳолати
21. Шахснинг умумий ҳолати	22. Шахснинг умумий ҳолати
23. Шахснинг умумий ҳолати	24. Шахснинг умумий ҳолати
25. Шахснинг умумий ҳолати	26. Шахснинг умумий ҳолати
27. Шахснинг умумий ҳолати	28. Шахснинг умумий ҳолати
29. Шахснинг умумий ҳолати	30. Шахснинг умумий ҳолати
31. Шахснинг умумий ҳолати	32. Шахснинг умумий ҳолати
33. Шахснинг умумий ҳолати	34. Шахснинг умумий ҳолати
35. Шахснинг умумий ҳолати	36. Шахснинг умумий ҳолати
37. Шахснинг умумий ҳолати	38. Шахснинг умумий ҳолати
39. Шахснинг умумий ҳолати	40. Шахснинг умумий ҳолати
41. Шахснинг умумий ҳолати	42. Шахснинг умумий ҳолати
43. Шахснинг умумий ҳолати	44. Шахснинг умумий ҳолати
45. Шахснинг умумий ҳолати	46. Шахснинг умумий ҳолати
47. Шахснинг умумий ҳолати	48. Шахснинг умумий ҳолати
49. Шахснинг умумий ҳолати	50. Шахснинг умумий ҳолати
51. Шахснинг умумий ҳолати	52. Шахснинг умумий ҳолати
53. Шахснинг умумий ҳолати	54. Шахснинг умумий ҳолати
55. Шахснинг умумий ҳолати	56. Шахснинг умумий ҳолати
57. Шахснинг умумий ҳолати	58. Шахснинг умумий ҳолати
59. Шахснинг умумий ҳолати	60. Шахснинг умумий ҳолати
61. Шахснинг умумий ҳолати	62. Шахснинг умумий ҳолати
63. Шахснинг умумий ҳолати	64. Шахснинг умумий ҳолати
65. Шахснинг умумий ҳолати	66. Шахснинг умумий ҳолати
67. Шахснинг умумий ҳолати	68. Шахснинг умумий ҳолати
69. Шахснинг умумий ҳолати	70. Шахснинг умумий ҳолати
71. Шахснинг умумий ҳолати	72. Шахснинг умумий ҳолати
73. Шахснинг умумий ҳолати	74. Шахснинг умумий ҳолати
75. Шахснинг умумий ҳолати	76. Шахснинг умумий ҳолати
77. Шахснинг умумий ҳолати	78. Шахснинг умумий ҳолати
79. Шахснинг умумий ҳолати	80. Шахснинг умумий ҳолати
81. Шахснинг умумий ҳолати	82. Шахснинг умумий ҳолати
83. Шахснинг умумий ҳолати	84. Шахснинг умумий ҳолати
85. Шахснинг умумий ҳолати	86. Шахснинг умумий ҳолати
87. Шахснинг умумий ҳолати	88. Шахснинг умумий ҳолати
89. Шахснинг умумий ҳолати	90. Шахснинг умумий ҳолати
91. Шахснинг умумий ҳолати	92. Шахснинг умумий ҳолати
93. Шахснинг умумий ҳолати	94. Шахснинг умумий ҳолати
95. Шахснинг умумий ҳолати	96. Шахснинг умумий ҳолати
97. Шахснинг умумий ҳолати	98. Шахснинг умумий ҳолати
99. Шахснинг умумий ҳолати	100. Шахснинг умумий ҳолати

II БОБ.

ШАХСНИНГ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

§2.1. Хотира ва мнемик жараёнлар

Таянч иборалар: хотира, хотира назариялари, хотира турлари, мнемик жараёнлар.

Индивидунинг ўз тажрибасида эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши *хотира* деб аталади. Бунда *хотира* – атроф-муҳитдаги нарса ва ҳодисани бевосита ва билвосита, ихтиёрий ва ихтиёрсиз равишда, пассив ва актив (фаол) ҳолда, репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва невербал шаклда, мантиқий ва механик йўл билан акс эттирувчи эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайтадан эсга тушириш, унутиш ҳамда таниш, эслашдан иборат психик жараён яъни таассуротларни ижодий қайта ишлашга йўналтирилган мнемик (юнон. «*мнема*» - *хотира*) фаолият сифатида намоён бўлади.

Хотира образли қилиб тушунтирилганда, психиканинг «танаси» сифатида эътироф этилади. Чунки инсоннинг психик тараққиёти ва онги унинг хотирасидаги маълумотларнинг ҳажми, моҳияти, мазмундорлиги, анланганлиги, уларнинг ўзаро боғланганлиги билан белгиланади. Бошқа билиш жараёнлари (диққат, сезги, идрок, тасаввур, тафаккур, нутқ, ҳаёл) эса «тананинг аъзолари» (худди организмнинг ҳаракати унинг аъзолари функцияси билан боғлиқ бўлгани сингари) сифатида маълумотларни ўзлаштиришда ўз функцияларини бажариш билан унга ёрдам берадилар. Жумладан, аввало биз маълумотларни ўзлаштириш жараёнида онгимиз ёки ҳис-туйғуларимизни муайян (ўзлаштирилаётган) объектга қаратамиз, йўналтирамиз (диққат). Сўнгра сезгиларимиз ўша объектнинг ташқи хусусиятларини алоҳида-алоҳида, бевосита акс эттирса, идрокимиз эса анча мураккаб жараён сифатида ҳодисаларни яхлит бир тизимга келтиришимизни амалга оширади. Тасаввур идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образи миямизда қайта тикланишига ёрдам бериб, у ҳиссийдан аклий билишга ўтишга воситачилик ролинни ўтайди. Тафаккур ўзлаштирилаётган объектнинг ички, яширин томонларини умумлаштириб, билвосита акс эттириб,

муайян фикр, гоя, мулоҳаза, фараз, тахмин тарни нутқ орқали ифода этишни таъминлайди. Хаёл идрок қилинмаган нарса ва ҳодисаларнинг образини миядан акс этиши орқали хотирани маълумотлар билан бойитади.

Шундай қилиб, хотира шакли психик фаол яшнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб ҳисобланади. Табиатда ва жамиятда намойиш бўладиган ҳар қандай тонфадаги психик ҳодисани ўзининг таркибига кирувчи ҳар бир қисмини муайян тартибда ўзаро боғланган тарзда сақлаб қолинишини талаб этади. Тузли кўринишга эга бўлган «боғланиш»га имконият ёки шарт-шароит вужудга келмагач, у ҳолда ривожланиш ҳам бўлмас эди, чунки И.М.Сеченов ибораси билан айтганда, «иши «чақалоқлик ҳолатида» мангил қилиб кетган бўларди.

Психология фанида хотиранинг қилими-қили назариялар ишлаб чиқилганлиги ҳамда оригинал, инновацион ҳодисалар илгари сурилганлиги маълумдир. Бу назариялар негизда хотира жараёнларининг шаклланишига инсоннинг фаоллиги қандай аҳамиятга эгалиги ва бундай фаолликнинг механизми қандай юзага чиқиши ҳақидаги муаммоларни таснифлаш ва баҳолаш ётади.

1. Ассоциатив назарияси. Ушбу назарияга кўра ўзлаштирилиши лозим бўлган нарса ва ҳодисаларнинг онгда бир вақтда ёки бирин-кетин хотирадаги мавжуд маълумотлар билан ўхшашлиги, ёндошлиги, қарама-қаршилиги асосида *боғланишлар* ҳосил қилиниши хотира самарадорлигини белгилайди.

2. Гештальт назарияси эса маълумотларни умумлаштириш, яхлитлаб ўрганишни тавсия қилди. Гештальтизм онг ҳодисаларига нисбатан ассоциативларнинг қисмларга ажратган ҳолда ёндашувиغا аввал қисмларни синтез қилиш принципини, унинг қисмларига нисбатан яхлитликнинг бирламчилиги принципини қарама-қарши қилиб қўяди. Маълумот таълимот боғланишлар ҳосил бўлишининг негизини шаклга ўхшашлиги бўлишича миядаги ишларнинг айнан ўхшайдиган тарзда тузилишини ҳам белгилайдиган маълумотнинг таъкид этилишини илгари суради.

3. Фрейдизм назарияси асосчиси яннинг фикрича, маълумот шакли эҳтиёжи, қизиқиши, мотиви, мотивацияси,

моцияси, фаолиятининг мақсади билан боғлиқ бўлса, бу маълумот осон ўзлаштирилиб, секин унутилади.

4. Бихевноризм назарияси эсда сақлашнинг муҳим омили – такрорлаш эканлигини эътироф этади.

5. Мантиқий назарияга кўра маълумотларнинг мазмундорлиги, моҳиятан аниқланганлик даражаси эсда сақлашни енгилаштириб, унутиш суръатини сусайтиришга замин ҳозирлайди.

6. Фаолият назариясида инсон учун ҳаётий, ижтимоий, касбий аҳамиятли бир қатор воқеликлар, маълумотлар асло унутилмаслиги, одатда шахснинг фаолиятида иштирок этиши даражасига қараб маълумотнинг эсда сақланиши таъкидланади.

Хотира инсоннинг ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиши туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадир. Одатда хотиранинг икки тури мавжуд: 1) *тузма* (ирсий) хотира; 2) *орттирилган* хотира.

Тузма хотира оддийгина қилиб тушувтирганда шартсиз рефлекслар йиғиндиси бўлса, *орттирилган хотира* эса шахснинг ҳаёт ва фаолияти жараёнида шаклланиб, ривожланиб боради. Орттирилган хотиранинг ўзи муайян турларга бўлинади:

Ҳаракат хотираси – турли ҳаракатлар ва уларни бажарилиш тартиби, тезлиги, суръати, тизимини эсда қолдириш, сақлаш, эсга туширишдан иборат хотира турига айтилади. Агар инсонда ҳаракат хотираси бўлмаганда эди, у биронта ҳаракатни амалга ошириш тугул ўша ҳаракатнинг айнан ўзини ҳар гал «бошдан бошлар», ўрганар эди.

Ҳис-туйғу ёки ҳиссий хотира. Бу хотира ҳис-туйғулар, руҳий кечинмалар, ҳиссиётлар бизнинг эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондирилаётганлигидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятига нисбатан муносабатларимиз қай тарзда амалга оширилаётганлигидан доимо хабар бериб туради. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида ҳиссий хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Образли (сейсор) хотира – тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунингдек, товушлар, таъмлар, ранглар, шакллар

билан боғлиқ бўлиб, у нарса ва ҳодисаларининг аниқ образларини, уларнинг хусусиятлари ва боғ аниқларининг эса қолдириш, онгда мустақкамлаш ҳамда зарурият туғилганда эсга туширишдан иборат хотира туридир.

Психология фанида образли хотиранинг бир неча турлари ажратиб кўрсатилади (2.1-схема). Улардан бири *ичкил образлар* бўлиб, у сенсор хотиранинг энг содда кўриниши ёки шаклидир. Уларнинг намоёни бўлиш ҳодисаси қуйидагилардан тузилган: агар субъект (шажо)га бир неча дақиқа оддий кўзгатувчи юборилса, жумладан, 10-15 сек., ёрқин қизил квадратга қариб туриш тақриф этилса, сўнг текширилувчи олдидан квадрат олиб қўйилса, у қизил квадрат ўрнида худди шундай геометрик шакл изини кўришда давом этади, асосан бу шакл кўк-яшил рангда тавданилади.

2.1-чизма

Образли хотира турлари



Мазкур изўша захоти, саъзан бир неча секунддан кейин пайдо бўлиб, 18 секунддан тэ 45-60 секундгача ўша объектда сақланиб туради, шундан сўнг у аста-секин оқара бошлади. Натижада ўзининг аниқ контурини йўқотади, кейинчалик мутлақо йўқолиб кетади, гоҳе бутунлай йўқолиш учун қайтдан пайдо бўлиши мумкин. Одамларнинг индивидуал-типологияк хусусиятларини қараб, ичкил образларининг аниқлиги ва

давомийлиги турлича бўлиши мумкин.

Изчил образлар *салбий* ва *ижобий* турларга бўлиниб, агар изчил равишда одам қизил рангга қараб туриб, сўнгра нигоҳини оқ қоғозга кўчирса, у ҳолда объектда кўк-яшил ранг пайдо бўлгандай туюлади – бу *салбий изчил образлар* деб аталади. Бу ҳолатни яна бир мисол орқали тушунтирилса, куйидаги кетма-кетлик ҳодисаси намоён бўлади. Қоронғи хонада кўз олдига бир нарса, масалан, қўл яқинлаштирилса, сўнгра қисқа муддатли (0,5 сек) электр чироғи ёқилса, бу ҳолда чироқ ўчгандан кейин одам бир неча дақиқа давомида нарсаларнинг аниқ образларини кўришда давом этади. Мазкур образ ўз рангида бир қанча муддат сақланиб, сўнг кўздан йўқолади, бу *ижобий изчил хотира* дейилади.

Изчил образлар хотира жараёнининг содда изларига мисол бўлиб, уни онг билан бошқариб бўлмайди, яъни хоҳишларга қараб узайтириш, ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Изчил образларни эшитиш, тери орқали сезишда кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ намоён бўлиши ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар (юнон. «эйдос» - образ) изчил образлардан фарқи равишда бунда нарса ва ҳодисаларнинг образлари яққолроқ намоён этади.

Тажрибаларда аниқланишича, эйдетик образлар узок вақт инсон онгида сақланиши, мабодо уларнинг излари йўқолиб кетган бўлса ҳам, лекин ҳеч қандай қийинчиликсиз унинг сиймоси қайта тикланиши мумкин экан.

Тасаввур образлари хотиранинг янада мураккаброқ тури бўлиб, бунда эйдетик образларга қараганда анча бой бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Тасаввур образларини эйдетик образлардан ажратувчи фарқ – тасаввур образларининг *полимодаллик хусусияти*, бунинг асосий моҳияти тасаввур образлари кўриш, эшитиш, тери орқали сезиш изларининг таркибий қисмларини бирлаштиришидир. Масалан, мева тўғрисидаги тасаввур образи унинг ташқи кўриниши (шакли, ранги, мазаси, оғирлиги, вазни)ни ўзаро бирлаштириб акс эттиради.

Сўз-маншқ хотираси мазмунини фикр ва мулоҳазалар, аниқ ҳукм ҳамда ҳулоса чиқаришлар ташкил этиб, уларни ифодалаш

фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изоҳлаш, талқи қилиб беришга қаратилган бўлади.

Уларни сўзма-сўз ифодаланганини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиб, маълумот, ахборот, хабад материал маъно жиҳатдан қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўзма сўз ўзлаштириш *механик* эса олиб қолиш дейилади.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира. *Ихтиёрий хотира* деганда маълум мақсадни рўёбга чиқариш учун, муайян даврларда ақлий ҳаракатларга суянган ҳолда амалга оширишдан иборат оғ бoshқарувидаги хотира жараёни тушунилади.

*Ихтиёрсиз хотира*нинг муҳим хусусиятларидан бири – махсус мнемик мақсадсиз, ақлий, асабий, иродавий зўр беришсиз ҳаётий аҳамиятга эга бўлган кенг қўламдаги маълумот, хабар, ахборот, тажассуротларнинг кўпчилик қисmini акс эттиришидир. Шунга қарамадан, инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ўз хотирасини бoshқариш зарурати туғелиб қолиши мумкин. Бундай шaroитда, ҳолатларда, вазиятларда факулдда кeрaкли нарсалари ихтиёрий равишда эса сақлаш, эса тушириш ёки эслаш имкониятини ярададиган хотиранинг мазкур тури кaтa аҳамиятга эли бўлади.

Қисқа муддатли, узоқ муддатли ва оператив хотира. Бирор материал (шакли, мoзиятидан кaтгий назар) хотирада мустаҳкам жой олиши учун инсон томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиши, зарур материалларни бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этиши табиий ҳoлдир. Ана шу муддат оралиғида хотирада қайта тикланаётган ишларни *консолидациялаш – мустаҳкамлаш* деб қабул қилинади.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижаида материални узоқ муддат давомида эса сақлаб қолиш *узоқ муддатли хотирага* хос бўлса, ундan фарқ қилган ҳoлда *қисқа муддатли хотира* бир марта қaмда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш вa шу ондаёқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эса олиб қолиш билан характерланади.

Ҳозирги замон илмий адабиётларида қисқа муддатли хотиранинг бир қанча атамалари мавжуд: «бир лаҳзалик», «зудлик», «дастлабки» ва х.к.

Оператив хотира воситачилик функциясига эга бўлиб, у инсон томонидан бевосита амалга оширилаётган фаол, текоор

ҳаракатлар, усуллар учун хизмат қилувчи жараёни англотивчи мнемик ҳолатдир. Масалан: математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлақларга ажратиб ҳақ қилишни мақсад қилиб қўйиб, оралиқ натижаларини ёнда сақлашга интиламиз, ниҳоясига (охирга, якунланишга) яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Феноменал хотира туғма қобилиятлар билан бевосита боғлиқ бўлиб, бир вақтнинг ўзиде нисбатан жуда катта ҳажмдаги маълумотларни эсда олиб қолиш, сақлаш ва қайта эсга туширишдир.

Хотиранинг эсда олиб қолиш (фиксация), эсда сақлаш (ретенция), эсга тушириш (репродукция), унутилиш каби жараёнлари ҳам алоҳида ажратиб кўрсатилади. Уларнинг ҳар бири мустақил ҳолатда намоён бўлмайди, чунки улар муайян фаолият давомида, хоҳ билиш, хоҳ мнемик фаолият бўлишидан қатъий назар шаклланади ва ўша фаолият тузилиши, моҳияти ва мазмуни билан белгиланади. Шу бож инсон томонидан бирор бир маълумотни эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш унинг индивидуал тажриба кўлами, билим савияси ва ақл-заковати даражасига ҳам боғлиқдир. Чунки эсда олиб қолинган нарса ва ҳодисаларни кейинчалик қўллаш учун эсга тушириш тақозо этилади. Бу ўз навбатида мнемик фаолиятни ишга тушириши тақозо этади. Агар ўзлаштирилган маълумотларнинг ушбу фаолиятда ишгиروي амалга ошмаса, улар унутилиши мумкин. Маълумотларнинг эсда сақланиши, унинг шахс фаолиятида қандай акс этишига боғлиқ бўлиб, улар ҳар хил ҳолатларда одамнинг билиш фаолияти, кулқ-атвори ҳаётий тажрибаси ва маданий малакаси билан изоҳланади.

Бир вақтнинг ўзиде кўрсатилади, ҳар бир фаолиятнинг ўзига хос маълумотларни эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш каби жараёнлари мнемик фаолиятнинг асосий қисми ҳисобланади. Бу жараёнларнинг ўзаро алоқаси ва таъсири фаолиятнинг умумий таъсири билан боғлиқдир. Мнемик фаолиятнинг ўзига хос маълумотларни эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш каби жараёнлари фаолиятнинг асосий қисми ҳисобланади. Бу жараёнларнинг ўзаро алоқаси ва таъсири фаолиятнинг умумий таъсири билан боғлиқдир. Мнемик фаолиятнинг ўзига хос маълумотларни эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш каби жараёнлари фаолиятнинг асосий қисми ҳисобланади. Бу жараёнларнинг ўзаро алоқаси ва таъсири фаолиятнинг умумий таъсири билан боғлиқдир.

Мнемик жараёнлар ва уларнинг турлари

*Эсда олиб қолиш жараёни*

Эсда олиб қолиш янги маълумотни илгари маълумот билан боғлаш орқали тасмоён бўлиб, унинг қуйидаги турлари мавжуд:

1) таассурот ва материалларни эшитиш, кўриш, идрок қилиш (сенсор) орқали олиб қолиш;

2) ўзлаштириш зарур бўлган материалларни аниқ мақсад (ихтиёрый) ёки қизиқишлар асосида, иродавий зўриқишлар билан (ихтиёрсиз) эсда олиб қолиш;

3) материалларни ҳаракат ёрдамида ёки аралаш яъни ҳам эшитиш, кўриш, ҳаракат (сенсомоторик) кабилар орқали эсда олиб қолиш;

4) маълумотлар маъносини англаш (мангичкий) орқали ёки сўз сўз (механик) эсда олиб қолиш;

5) эҳтиёж ва қизиқишлар қандай қондирилаётганлиги

билан боғлиқ ҳиссий кечинмаларни эсда олиб қолиш.

Инсоннинг ўз устида мустақил ишлаши, ўз-ўзини тақомиллаштириш, ўз-ўзини бошқариш имконияти, узлуксиз машқ қилиши, зарур кўникма ва малакаларни эгаллаши, ички имкониятлардан унумли фойдаланиши эсда олиб қолиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Эсга тушириш

Эсга тушириш олдин ўзлаштирилган материалларни хотирада қайта тикланиши, яъни хотирада тўпланиб (йиғилиб) қолган изларнинг фаоллашув жараёни мураккаб ёки енгил кечилишининг даражаларига биноан тавсифланиши мумкин: а) бизни қуршаб турган нарса ва ҳодисаларни, ҳеч иккиланмасдан «автоматик» тарзда таниш; б) қарийб унитилиш даражасида бўлган нарса ва ҳодисаларни қийинчилик ва азоб билан эслаш кабилар. Ана шу талқиндан келиб чиққан ҳолда эсга тушириш жараёнининг ички тузилишига биноан бир нечта турларга ажратиш мақсадга мувофиқ: таниш-бевосита шахс ёки нарсани эсга тушириш (ихтиёрый ва ихтиёрсиз тарзда) ва эслаш (хотира ихтиёрый ёки ихтиёрсиз ҳолатда). Бу аснода инсоннинг турмуш тарихи (хаётий салномаси), унинг умр давомидаги (онтогенетик) хотираси ва уни эслаш шахс учун алоҳида аҳамият касб этади.

Таниш-бу когнитив нуқтаи назаридан теварак- атрофдаги нарса ва ҳодисаларни инсон томонидан қайта идрок қилиш шароитида эсга туширишдан иборат хотира жараёни. Таниш муайян шахснинг ҳаёти ва фаолиятида катта аҳамиятга эга. Бу хотира жараёнининг шарофати туфайли биз воқеликлар ва инсонлар билан қайта дуч келганимизда уларни янгидан, бошдан идрок қилмаймиз, балки уларни қайсидир аломатлари, кўриниши, хусусиятлари ва бошқаларга асосланиб таниймиз.

Эсга тушириш жараёни танишдан фарқли ўлароқ мўлжалланган объектни (субъектни) қайтадан идрок қилмасдан эслаш орқали бевосита тарзда амалга оширилади. Фавқулоддаги дақиқаларда рўёбга чиқарилаётган фаолиятнинг мазмуни эса туширишни акс эттирса-да, лекин ушбу фаолият махсус тарзда уни эсга туширишга йўналмаган бўлади. Бундай кўринишдаги эсга тушириш ихтиёрсиз дейилса-да, ammo у бирон-бир ташқи ёки ички турткисиз, ўзидан ўзи юзага келмайди. Ихтиёрсиз

эсга туширишнинг турткиси- бу предметни (субъектни) идрок қилиш, тасаввур образларини яратиш, фикрларни туғилиш жараёни ҳисобланиб, уларни муайян ташқи таъсирлар (омиллар) келтириб чиқаради.

Эслашнинг муваффақияти кўп жиҳатдан уни амалга оширишда ақлий усул ва воситаларидан қандай фойдаланишига боғлиқ. Шахсга эслаш жараёнида ишонч ҳиссининг уйғолиши эсга туширишга катта таъсир этади.

Хотирот (эсдалиқлар шахсий мажмуеси) бу шахснинг ўтмишдаги образлар воқелиқлар ва таассуротларнинг фазовийлашуви ҳамда вақт (давр) жиҳатидан аниқ ифодаланилишига асосланиб эсга туширилади. Хотирлашда нафақат ўтмиш объектилари ва субъектилари эсга туширилади, балки улар муайян вақт ва фазо жиҳатидан мувофиқлаштирилади, яъни уларни яқин, қарда, қандай шароитда кечганлиги эсга туширилади. Бу маҳсулларнинг натижасида улар турмушнинг муайян даври билан боғланади, ҳамда уларнинг даврий келиши инсонлар томонидан англаб етилади.

Шахснинг хотироти (эсдалиқлари) унинг шахсий ҳаёти, саргузаштилари билан алоқадорлиги сабабли доимо улар билан бир қаторда ранг-баранг эмоционал ҳолатлар, мураккаб ички кечинмалар ҳаёлотлигида кечади.

Унутиш ва эсда сақлаш

Унутиш хотира жараёни сифатида таърифга эга бўлиб, ўзини вужудга келиш хусусиятига боғлиқ тирзда ўта чуқур ва юзаки кўринишларга эга. Худди шу боис, унутишган образларнинг ёки фикрларнинг фаоллашуви у ёки бу даражада қийинчиликларга учраши, ҳатто амалга ошмайдиган воқелиқка айланиши мумкин. Шахснинг фаолиятида хотирада тўплаган материаллар (турлича бўлишидан қатъи назар) амалиётда камроқ қўлланилса, фойдаланилса (ортиқчи юк хусусиятини касб этса), унутиш тобори чуқурлашиб боради, буving натижасида фаол ҳаётий мақсадга эришиш йўлидаги аҳамияти пасаяди. Аммо қайсидир материални эслаш чоғида қийинчилик, сунъий тўсиқ юзага келса, уни мутлақо йўтқа чиқариш керак эмас, чунки, бу ҳодиса уни батамом шахс хотирасидан чиқиб кетишини билдирмайди. Сдатда материаллар (объектлар,

субъектлар)нинг аниқ, яққол, мавжуд томонларининг шакли унутилади, бундан ташқари, унинг ҳукм суриши, барқарор ахамиятли мазмуни эса унга ўхшаш (мутаносиб) билимлар ва ҳулиқ-атвор ҳаракатлари шаклий бирликлари билан қўшилиб кетади, оқибат натижада ҳулиқ-атворнинг мазкур шаклларида таассуротлар интеграл (умумлашма, йиғиқ) тарзда эсга тушиши мумкин. И.П.Павловнинг далиллашича, сўниб бораётган рефлекслар ўзларини тиклашлари учун дастлабки пайдо бўлиш даврига қараганда тақрорлаш миқдорини камроқ талаб этади, бундай ташқари, сўниб бораётган рефлекслар муайян шароит ёки вазиятга қормозланиш, тўхталишга учраши мумкин. Бу воқелик аллақачон унутилган деб тасаввур қилинган таассуротларнинг фавқуллодда айрим омилларини эсга тушириш ҳолати билан изоҳланади. Масалан, оғир бетоб ҳолда ётган одам қачонлардир ўрганган шеърини тасодифан ёддан айтади, ваҳоланки, ундан узоқ йиллар фойдаланмагани учун уни батамом унутган деб ўйлаш мумкин.

Хотира жараёни ҳисоблашмиш унутиш бу ўзига хос, ранг-баранг, изоҳталаб руҳий когнитив ҳодиса.

Ассоциатив психология мактабининг вақили, таниқли психолог Г.Эббингауз жаҳон психологиясида биринчи бўлиб, 1885 йилда олиий руҳий жараён бўлган хотирани (1888 йилда интеллектни) илмий тажриба методи негизида текширди ва кенг қўламда турмушга татбиқ этди. Г.Эббингауз унутишнинг вақти боғлиқлигини тажриба орқали аниқлаган. Тўплаган натижаларнинг кўрсатишича, материал ёд олингандан сўнг унутиш суръати тез, кейинчалик у бирмунча секинлашади. Бу қонуният маъносиз айрим бўғинларни унутиш устида олиб борган ишларида тасдиқланган. Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, ўрганилган нарсалар бир соатдан кейин унутилади. Материални ўзлаштириш жараёни мобайнида, хотирлаш натижасида унутиш секинлашиб боради. Вақтнинг ўтиши билан бирмунча унутилиб борилаётган ёки унутилиб кетилаётган вақтли боғланишларни, яъни ассоциацияларни қайтадан тиклаш жараёни куч-қувват, хатти-ҳаракатларни талаб қилади.

Г.Эббингауз издошлари ва шогирдлари томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, унутиш суръати материалнинг маъволи ёки маъносизлигига, унинг

қанчалық аяқталмағандығына байланысты. Материал қаншалық мазмұндық, аяқталмаған, тудырып алынған болса, у қолда унутыш хам шүлчалық секин кечеди. Лекин маънолы материалға нисбатан хам унутыш аввал тез сурьатда, кейинчалық эса бу секинлашады. Бирон бир материални ўзлаштырыш ёки эсда олиб қолиш - инсоннинг эхтиёжлари, қизиқлеши, фаолиятнинг мақсады билан байланыш болса, бу материал секин унутилады.

Унутышнинг тезлиги эсда олиб қолинган материалнинг мустақамлыгы ва тескари пропорционал хусусият касб этады.

Шахс фаолиятыга сингыб кетган маълумотлар (объектлар, субъектлар) унинг учун муайян аҳамият касб этганлыгы туфайлы булар мутлақо унутыб юборишмайды, инсон фаолиятыга сингыб кетган материаллар унинг эхтиёжлари билан бевосита алоқага киришганлыгы сабабли унутыш билан курашыш жараёнынын ишончлы восиятасы хисобланады. Бунинг ёрқин ифодасы эсда сақлашнинг муҳим омилы ёки усулы -бу такрорлаш аклий харакатидир.

Тадқиқотлар натижасыга асосланган ҳолда мана бундай ҳулосага келиш мумкин: биринчидан, бир мавзудан бошқа бир мавзуга ўтиш чоғида бироз гўхталыш қилиш туфайлы асабий таранлашуш, эсддийлик, аклий зўриқыш камаяды; иккинчидан, аудиториядан тавқари машғулотларда мустақил билим олишда турдош, жинсдош ўхшаш фанлар юзасидан эмас, балки ўзаро бир-бири билан кескин тафовутланувчи соҳалар бўйича тайёргарлык ишларини йўлга қўйыш даркор.

Маълумотларга қараганда, проактив ва ретроактив тормозланыш бир фаолият доирасыда хам юзага келиши мумкин, чунинчи, муайян ўқув материални ўрганыш (танышыш), техник чизмалар устида ишлаш, лойиҳаларни таҳлил қилиш каби жараёнлардир. Маълумки, материалнинг ўртасыни эсда олиб қолиш учун бовши ёки охирини ўзлаштыришдан қийинроқ, мураккаброқ кечеди. Материал ҳажмининг кўпчилиги, катталыгы, шунингдек, унинг ўртасыни эсда олиб қолишга проактив ва ретроактив тормозланыш салбий таъсир кўрсатады. Худди шу ёнис, материал ўртасыни эсда олиб қолиш учун уни бир неча марта такрорлашга тўғри кельди. Шунинг учун бир текис, аста-секин сурьатта амал ёки рия қилиш юқори самара берады, диққатни маззуга ёки фаолият

объектига пухта тўйлаш (марказлаштириш, концентрация), продавий ақни унга йўналтириш натижасида кўзғовчилар, турткилар мияда мустаҳкамланади.

Муваққат, вақтинча унутиш жараёни мия пусти хужайралари зўриқиши, таранглашуви оқибатида ҳамда ташқи, иккинчи даражали тормозланиш таъсирида вужудга келиши кузатилади. Бу воқеалик тана аъзолари, асаб фаолияти тизими толиққан ҳолатида эсда олиб қолишни кескин пасайиши билан изоҳланади. Асаб тизими, хужайраларнинг меъёрида ишлашини тикланиши орқали унутилган нарсалар, субъектлар тўғрисидаги маълумотлар эста-секин эсга туша бошлайди.

Салбий индукция ва ташқи тормозланиш томонидан келтириб чиқарувчи вақт ўтиши билан унутиш жараёни реминисценция ходисаси билан алоқага эга. Эсда олиб қолишнинг дастлабки дақиқаларига қараганда, муайян вақт ўтгандан кейин эсга тушириш тўлароқ ақс этар экан. Катта ҳажмдаги материалларни эсда олиб қолиш кезида ҳам шунга ўхшаш рухий ҳодиса вужудга келади. Тажрибаларнинг кўрсатишича, реминисценция ходисаси вояга етганларга қараганда, болаларда кўпроқ учрайди, киши кексайиш даврида сал-пал эслаш, эсга тушуриш янада кучаяди. Инсоннинг барча фаолияти турларида (таълим, меҳнат), муомаласида, хулқ-атворида ҳисобга олиш жоиз.

Маълумотлар (материаллар)ни эсга туширишдаги қийинчиликлар уларни эслашнинг ўта кучли хоҳиши юзага келиши туфайли намоён бўлади ҳамда фавқулудда тормозланишни чақиради. Вақт ўтиши билан инсоннинг бопқа нарсалар (объектлар, субъектлар) билан чалғиши тормозланишни пасайтиради, натижада нимани эслаш зарур бўлса, у дарров эсга туширади.

Худди шу боис, эсга тушириш имкониятининг йўқлиги, ҳатто бу борала таниш жараёни ҳам ўз хусусиятлари билан тўла унутишнинг кўрсаткичи бўлиб ҳисобланмайди. Энг асосийси, олий таълим тизимида муваққат (вақтинча) унутиш билан сал-пал ҳамда узоқ муддатли унутиш турларини фарқлаш жоиз, чулки, унинг охиригисини такрорлаш ёрдами билан баргараф қилиниши мумкин. Баъзи ҳолларда талаба билиминини баҳолаш кезидаги англашилмовчиликнинг вужудга келиши

муваққат (вақтинча) унутиш шароити ва хусусиятини ҳисобга оймай, узоқ муддатли унутиш сифатида қарор қабул қилишнинг оқибатидир.

Муваққат асаб тизими алоқаларини узоқ муддат сақлашнинг уларнинг мустаҳкамлик, барқарорлик даражаси учун муҳим аҳамият касб этади. Муваққат алоқалар камроқ мустаҳкамланган бўлса, пухталиқ етишмаса, улар тезгина сўнади ва аксинча. Шунинг учун ҳар қандай материални аввал бошдан пухта ўзгартириб олиш лозим. Агарда материал пухта мустаҳкамланса, шунча узоқроқ эсда сақланади ва камроқ унутилади. Шунини таъкидлаш жоизки, эгаллаётган материалга нисбатан шахсда мойиллик, қизиқиш, мотивация мавжуд бўлса, уни узоқроқ эсда сақлашга замин ҳозирлайди.

Унутиш жараёни вақт билан ўлчанади ва муайян суръат тақозоси билан рўёбга чиқади. Эббингаузнинг кўрсатишича, материални ўзлаштиришнинг дастлабки дамиқаларида унутиш жадал кечади, муайян вақт ўтгандан кейин унинг суръати пасаяди. Унутиш материалнинг мазмунига, янгилигига, тушунишнинг оғир ёки енгилигига касбий ва ижтимоий аҳамият касб этишига боғлиқ. Худди шу сабабдан шахс томонидан аниқланган материал аста-секин, паст суръатда унутилади. Шунга қарамадан, нисбатан инсон томонидан аниқланган материал дастлаб тез суръатлар билан унутила бошлайди, кейинчалик эса унинг кечилиши буюз пасаяди. Машқ қилиш, такрорлаш, турғун, барқарор қизиқишни шакллантириши мумкин қадар унутиш суръатини пасайтиради.

Ўз моҳияти билан шахснинг эҳтиёжларига қизиқишларига, фаолият мақсадига боғлиқ, мутаносиб, муҳим аҳамиятли материал, секин суръатда унутилади. Инсон учун ҳаётий, ижтимоий, касбий аҳамиятли бир ватор воқелилар материаллар, вазьумотлар асло унутилмайди. Одатда шахснинг фаолиятда илгирок этиш даражасига қараб материалнинг эсда сақланишини аниқланади.

Илмий тадқиқотларда унутиш ўзлаштирилган материалнинг ҳажмига боғлиқ эканлиги таъкидланади. Эсда сақлаш жараёнида материалнинг ҳажми бирламчи эмаслиги, унга унинг сифати устувор аҳамият касб этади. Эсда сақлашда яхлитлик, алоҳидалиқ муҳим ўрин эгаллайди, чунки, мазкур жараёнда

матн (мавзу)даги асосий ҳолатлар, қонуниятлар, назариялар, қиссий таҳлиллар, ёрқин ифодалар, жонли нутқ маҳсуллари ўз ичига қолдиради. Эсда сақлашда кейинги ўрин баъзи бир фикрий бирликларга, ҳатто матн мазмунига ундан ҳам кучли эътибор бериллади. Эсда сақлашнинг муҳим хусусиятларидан бири - бу материални умумлашган даражаси билан бевосита боғлиқлигидир. Жами умумийликдан мазмуний-пазарий йўналишга ва ундан яққа алоҳидаликка фикран ўтиш эсда сақлашнинг оқилона ақлий воситаси бўлиб ҳисобланади. Умумлашмаларни умумлаштириш, мавҳум ҳолатларни маъхумлаштиришнинг фикрий ҳаракатларига асосланган материаллар эсда сақлашнинг энг қулай шарт-шароитлари саналади.

Интерактив усул ва график организаерлар Қандай? организаери

Толширик: Хотиранинг ривожлантириш йўлларини “Қандай” технологияси бўйича ишлаб чиқинг.

**Қуйидан юқорига
босқичма-босқич
бўйсунувчи
“Қандай?”
диаграммаси**

Муаммо тўғрисида
умумий
тасаввурларни олиш
имконини берувчи,
маътиқий саволлар
занжири.

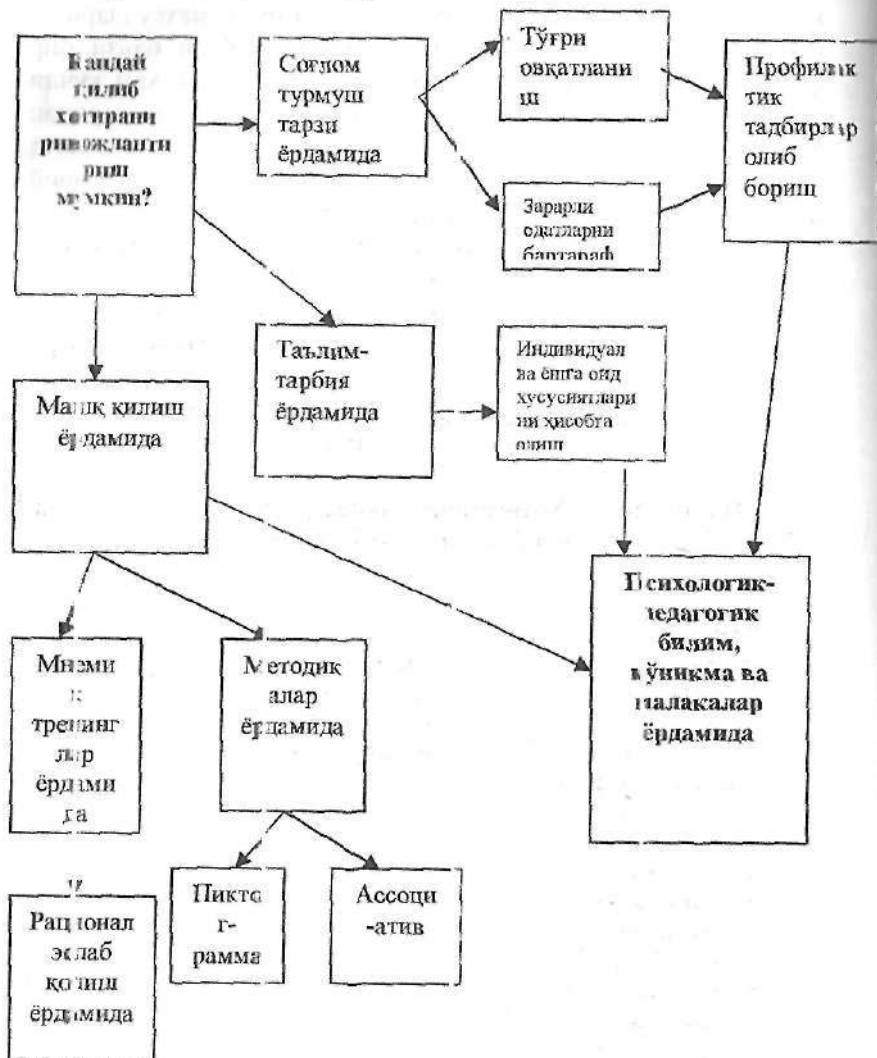
Тизимли фикрлаш,
тузилмага келтириш,
таҳлил қилиш
кўникмаларини
ривожлантиради.

Кичик гуруҳларга бирлашадилар,
таққослайдилар, ўзларининг
чиқмларини тўлдирадилар. Умумий
чиқмага келтирадилар

Диаграммани тузиш қоидаси билан
танишадилар. Алоҳида/кичик
гуруҳларда диаграммани тузадилар

Иш натижаларининг тақдимоти

Бақарилиши бүйігча намуна:



Пиктограмма методи

Бевосита эсда олиб қолиш хусусиятларини пиктограмма, яъни расми ассоциациялар методи орқали ҳам ўрганиш мумкин. Синалувчи аниқ сўзни расмдаги тасвир орқали эслаб қолиши керак. Синалувчи сўз ва тасвир ўртасидаги алоқани ўйлаб топиши керак, бу эса кейинчалик сўзни қайта эсга туширишга ёрдам беради. Методиканинг мазмуни шундан иборатки, синалувчи аниқ бир сўзни, тушунчани эслаб қолиб, ўзи мустақил расм ёки схема чизади. Бу чизилган расм ёки схема кейинчалик сўзни-тушунчани эсга туширишга ёрдам бериши керак. Аллоҳида ҳарф тавсия этилмайди. Таҷриба ўтказиш учун олдиндан тайёрланган қоғоз варағи ва қалам керак бўлади. Кейинчалик синалувчинини қўйидаги сўзларни эшитиш ва эсда олиб қолишга ва топшириқларни бажаришга таклиф қилинади: мен сизга сўзларни айтаман, сиз бўлсангиз уларни яхшироқ эслаб қолиш учун кичикроқ расм чизиб олинг. Расм чизиш тезлиги ва расмнинг сифати сизни ҳавотирлантормасин. Асосийси, сиз кейин расмга қараб туриб, эслаб қолиш учун сўзлар берилганлигини айтсангиз бўлди. Сўзлар ёки бирикмалар қўйидагилар бўлиши мумкин:

2.1-жадвал

Ватан	Тоғ
Училиш	Вақт
Тараққиёт	Бахт
Рохат	Ўқиш
Қўрқинч	Йиртқич
Ўрмон	Йўл
Кувват	Этиқод
Касаллик	Актёр
Кувонч	Инсоният
Дарахт	Миш-миш

Образлар бўйича хотира методикаси

Мазкур методика образларни эслаб қолишга

йўналтирилган. Методикадаги образларни (12 та расм) синалувчига 20 секунд мобайнида ўрганиш тавсия этилади. Образларни эслаб қолиш лезим ва 1-минут ичида блангада акс эттириш керак.

Ўуриқнома: Сизга образлар акс эттирилган жадвал берилади (миқоллар асосиди). Сизни вазифангиз 20 секунд мобайнида имкони борича кўпроқ образларни эслаб қолишингиз керак. 20 секунддан кейин жадвал олиб кўйилади ва сиз эслаб қолган образларни чизиб ёки ёзиб беришингиз керак.

Тест натижалари образларни сонини эслаб қайд қилинган жадвалга қараб баҳоланади. Меъёр 8 ва ундан ортиқ тўғри жавоб. Методикани гуруҳда ёки алоҳида ўтказиш мумкин.

Психологик тренинг:

Хотирани ривожлантирувчи машқлар

1- машқ. Қуйидаги сўзни ўқинг (сўзлар орасидаги интервал 3 дақиқа), энди қоғоздаги шу каторни биркичиб, уларни такрорлашга ҳаракат қилинг, (сўзлар тартибни сақлашга ҳаракат қилинг). Эслаб қолган сўзларингизни ёзинг. Нечта сўзларни тўғри эслаб қолганингизни текширинг. Шу машқни иккинчи қатордаги сўзлар билан такрорланг.

Эслаб қолиш учун сўзлар:

Елим	Сабр	
Қайчи	Кўзойнак	
Чирок	Дафтар	
Олма	Қонуз	
Қалам	Ижод	
Аёз	Қошиқ	
Ҳалқа	Қуш	
Чархпалав	Олов	<i>Тўзри</i>
<i>эслаб қолингиз</i>		
Тўтиқуш		Кўча
<i>сўзлар сони</i>		

2 - машқ Ҳозир мен сизларга 15 та сўз ўқиб берман. Сиз уларни ичингизга такрорлашингиз керак, кимки ҳалма

сўзларни эсда қолдира олмаса, қўлини қўтаради. Ҳамма сўзларни эсда қолдириш учун неча маротаба такрорлаш зарур бўлса, шунча такрорланади.

- | | | |
|------------|-------------|------------|
| 1. Юксалиш | 6. Гулдон | 11. |
| Ёлгорлик | | |
| 2. Остона | 7. Каркас | 12. Дазмол |
| 3. Кулдон | 8. Жумрак | 13. Даража |
| 4. Тамға | 9. Челак | 14. Кланан |
| 5. Калонна | 10. Янгилик | 15. Фор |

3 - машқ. Қуйидаги рақамларни 1 хил темпда саглаб, текширилувчидан қайтариш сўралади.

972

1402

39418

0672983

3572465

58779501

Вазиятчи масалалар:

Масала. I курс талабалари янги фан психологияни ўргана бошладилар. Талабалардан айримлари психологиянинг терминларини ўзлаштиришга қийналаётганликларини ўқитувчисига маълум қилдилар. Ўқитувчи эса машғулотни “Танишит” ўйини билан бошлади. Ўйинда ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзига мавзуга оид «тахаллус» (ассоциатив, генитальт, бихевиоризм, фрейдизм, феноменал, оператив, эйдетизм каби) танилаб, кейин ўша тахаллус бўйича ўзини таништирди. Ўқитувчи (тренинг) кўрсатмасига биноан унинг ўнг ёки чап томонида турган иштирокчилардан биттаси ўз исмини айтди. Иккинчи иштирокчи эса биринчисини ва ўзининг исмини айтди. Тренингнинг учинчи иштирокчиси эса, биринчисини, иккинчисини ва ўзининг исмини айтди ва шу тарих охиригача давом этди. Тренингнинг охириги иштирокчиси биринчисидан бошлаб, то гуруҳ аъзоларининг ҳаммасини исмини айтиб чиқди. Гуруҳ аъзоларининг бир-бири билан танишини маъна шу тарзда амалга оширилди ва улар мавзуга

онд термен («тахаллус») ларни яхши ўзлаштирганликларни маълум қилдилар.

1) Ўқувчи талабаларнинг теъменларни осон ўзлаштириши учун хотиранинг қайси назариясига асослашиб тренинг ўтказди?

2) Ушбу тренинг машулотида хотиранинг қайси турлари ривожланади?

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Хотиранинг асосий турларини кўрсатинг:

узоқ муддатли, қисқа муддатли, оператив;
ҳаракат, образ, сўз-мантис;
генетик ва ортирилган;
эмоционал, феноменал;
ихтиёрий, ихтиёрсиз.

2. Хотирани нарс ва ҳодисаларнинг шакли, мазиси, товуши, ҳидини эсда олиб қолиш, сақлаш, қайта эсга тушириш билан боғлиқ турларини кўрсатинг:

эмоционал;
образли;
сўз-мантис;
ҳаракат;
генетик.

3. Янги маълумотларни илгари ўзлаштирилган маълумот билан боғлаш орқали эсда сақлашга олиб келадиган жараён бу -

эсда олиб қолиш;
эсда сақлаш;
қайта эсга тушириш;
унутиш;
ҳамма жағ облар тўғри.

4. Олинган маълумотларни ўзида қол даришга йўналтирилган жараён бу эсда олиб қолиш;

эсда сақлаш;
қайта эсга тушириш;
унутиш;

ҳамма жавоб тўғри.

5. Олдин идрок қилинган маълумотнинг хотирада тикланиш жараёни бу

эсда олиб қолиш;

эсда сақлаш;

қайта эсга тушириш;

унутиш;

ҳамма жавоб тўғри.

6. Олинги таъсир излари ва уларни эсга тушириш имкониятининг йўқолганлиги билан боғлиқ жараён бу -

эсда олиб қолиш;

эсда сақлаш;

қайта эсга тушириш;

унутиш;

ҳамма жавоб тўғри.

7. Маълумотларни ўхшашлиги, ёндашлиги, қарама-қаршилиги асосида хотирада тўплаш назарияси бу -

Гештальт;

Ассоциатив;

Фрейдизм;

Бихевиоризм;

шахс фаолияти.

8. Хотира яхлит ҳодиса сифатида таҳлил этиладиган назария бу -

Гештальт;

Ассоциатив;

Фрейдизм;

Бихевиоризм;

шахс фаолияти.

9. Хотирани эмоция, мотив ва эҳтиёжлар билан боғлайдиган назария бу -

Гештальт;

Ассоциатив;

Фрейдизм;

Бихевиоризм;

шахс фаолияти.

10. Таъриқларнинг хотиранинг асосини ташкил қилишини тушунтирувчи назария бу -

Гештальт;

Ассоциатив;

Фрейдизм;

Бихевиоризм;

шахс фаолияти.

Назорат саволлари:

1. Хотира турларининг шахс ҳаётидаги аҳамиятини баён қилинг.
2. Эсда олиб қолиш жараёни қандай юзга келади?
3. Эсда сақлаш жараёни ва унинг омилларини кўрсатинг.
4. Эсга тушуриш ва унинг турларини тушунтиринг.
5. Шахсда нима сабабдан унутиш жараёни юзга келади?

Реферат учун мавзулар:

1. Маълумотларни мустақамлаш йўллари, усуллари, воситалари.
2. Инсон хотираси ривожининг асосий омиллари ва шарт-шароитлари.

Мустақил иш учун топшириқлар:

1-топшириқ. Пиктограмма методикасини амалиётда қўлланг ва натижаларни таҳлил қилиш.

2-топшириқ. Образлар бўйича хотира методикасини амалиётда қўллаш ва натижаларни қайта ишлаш ҳамда таҳлил этиш асосида ҳисобот тайёрлаш.

§2.2. Диққат ва сезги

2.2.1 Диққат

Таянч иборалар: диққат, диққат турлари, диққат хусусиятлари, парижонлик, сиққатсизлик.

Диққат инсон фаолиятининг барча турларини муваффақиятли амалга оширишининг, уларнинг самардорлигини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири

хисобланади. Киши фаолияти қанчалик мураккаб, серзаҳмат, давомийлик жиҳатдан узоқ муддатли, масъулият ҳиссини тақозо қилса, у диққатга шунчалик юксак шартлар ва талаблар кўяди. Диққат ақлий фаолиятнинг барча турларида иштирок этади, инсоннинг хатти-ҳаракатлари ҳам унинг иштирокида содир бўлади.

Диққат деб инсон ҳис-туйғусини ва онгини бир нуктага тўшлаб, муайян бир объектга фаол қаратилишига айтилади. Инсон фаолияти жараёнида идрок ва тасаввур қиладиган ҳар бир нарса, ҳар бир ҳодиса, ўзи қилган иши, ўй ва фикрлари диққатнинг объекти бўла олади.

Диққат умуксиз равишда, муайян даражада фаоллик хусусиятини сақлаб туриб, бундай фаоллик, онгнинг бирон бир объектга йўналишининг кучайиши ва маълум вақт давомида диққат йўналтирилган нарсага онгнинг фаол қаратилишини регулировка қилиб туради ҳамда мазкур ҳолатнинг сақланишини таъминлайди.

Диққат сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл, нутқ каби психик жараёнларда қатнашади, уларнинг маҳсулдорлигини оширишга таъсир этади. Шу боисдан, диққат қаратилган объектлар онг тўпланган нуктасида аниқ, яққол акс эттирилади.

Диққат индивиднинг ҳиссий, ақлий ёки ҳаракатлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини тақозо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилганлиги ва бирор нарсага қаратилганлигидир (Е.Б.Пирогов). Берилган таърифга биноан, ушбу йўналтирилганлик субъектнинг эҳтиёжларига, унинг фаолияти мақсадлари ва вазифаларига мос келадиган объектларнинг танланганлигида, ихтиёрсиз ёки ихтиёрий танлашда ва ажратишда вужудга келади. Диққатнинг муайян объектларга тўпланиши, тўпланганлиги (концентрацияланиши) айни пайтда бошқа жисмлардан чалғишни ёки уларнинг вақтинча (муваққат) инкор этилишини талаб қилиб, ана шу омилларга кўра, акс эттириш равшанланиб боради, тасаввурлар, мулоҳазалар фаолият якунлангунга қадар, қўйилган мақсадга эришгунча онгда сақланади. Шу тариқа диққат фаолиятни назорат қилиб боради ва уни бошқаради.

Шунинг учун кўпгина психологлар (П.Я.Гальперин ва унинг шогирдлари) диққатнинг юксак турини билиш жараёндари, кишининг хулқ-атвори кечилини бошқариш имкониятига эга эканлигини таъкидлайдилар. Диққатнинг бирор объектга йўналишига кўра *сенсор (перцептив)*, *аклий (интеллектуал)*, *ҳаракатлангирувчи (ҳаракат)* шакллари мавжуд.

Диққат муайян объектга тўпланиши кўп жиҳатдан инсоннинг *ҳис-туйғуси*, *продавий сифати*, *қизиқлиги* кабиларга боғлиқдир.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар диққатнинг объекти билан узвий боғлангандагина унинг учун ижобий аҳамият тасб этиб, улар қанчалик кучли ва кўтаринки таъзда намоён бўлса, демак, диққат ҳам шунчалик объектга мустаҳкам қаратилади. Ҳислар, эмоциялар диққатнинг ҳам ихтиёрсиз, ҳам ихтиёрий турларини зўр айтиради. Инсоннинг амалий ва аклий фаолияти жараёнида унинг онги муайян даражада янги билишлар маълумотлар билан бойиб бориши натижасида диққат ҳам такомиллашиб боради. Инсоннинг барқарорлашган кайфияти диққатнинг кучи ва илдамлигини оширади, танловчанлигига ижобий таъсир этади. Стресс, аффект сингари эмоционал ҳолатлар диққатга салбий таъсир этади ва уни ташқи таъсирларга берилувчан, сучсиз қилиб қўяди. Бунинг оқибатида диққат чағғийди, бўлинади, парижонлик намоён бўлади, фаолигидаги бир текислик бузилади.

Психологияда диққатнинг объектига кўра ташқи ва ички, фаолият шаклига кўра индивидуал, гуруҳий ёки жамоавий, ҳосил бўлиш хусусияти ва амал қилиш усулига қараб ихтиёрсиз, ихтиёрий, ихтиёрийдан сўнгги турларга бўлинади.

Ташқи диққат деб онгимизнинг объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг айрим белги ва хусусиятларига йўналтирилиши, уларда фақат тўпланишига айтилади. Ташқи диққат фақат идрок қилиш жараёнидагина намоён бўлмасдан, балки фикр юритилаётган нарсаларга ҳам қаратилади. Жумладан, иштираччининг ўзи яратган нарсасини тасаввур қилиши, расомнинг образларни кашф қилиш жараёни, муҳандиснинг тўғон қурилишини кўз ўнгига келтириш билан

боғлиқ ҳолатлар бунга мисол бўла олади.

Ички диққат эса онгимизнинг ўз субъектив таассуротларимиз, ҳис-туйғуларимиз ва интилишларимизга қаратилишидан иборатдир. Инсон онгининг ўзида содир бўлаётган ўз хиссиётларини, фикрларини, орзу истакларини ва шу кабиларни кузатишда ташқи диққатдан фаркли ўлароқ ички диққат юзага келар экан, бунда диққатнинг ҳар иккала кўриниши ҳам фаолиятнинг муваффақиятли якунланишига муносиб ҳисса кўшиш имкониятига эгадир.

Бир киши онгининг муайян объектга қарата йўналтирилиши ва унга тўпланишига *индивидуал*; бир гуруҳ ёки кўпчиликдан иборат кинилар жамоасининг онги психик фаолиятнинг бирор объектга қарата йўналтирилиши ва шу объект устида тўпланишига *гуруҳ ёки жамоа диққати* деб юритилади.

Диққатнинг *ихтиёрий* тури кўпинча продавий деб номланиб, диққатнинг муайян объектга йўналтирилиши ирода кучи билан сақлаб турилади. Ироданинг фаолиятни амалга оширишда иштирақ қилиши кўп жихатдан кишининг мақсадига интилиши, ишчанлик қобилияти, психологик тайёрлигига боғлиқ. Шу билан, диққатнинг кучи, барқарорлиги, мустаҳкамлиги, илдамлиги одамнинг муайян фаолиятини бажаришга мойинлиги, шайлиги билан ўлчанadi. Ҳар қандай фаолиятни амалга оширишнинг бошида кийинчиликлар юзага келиб, улар кишидан иродавий зўр беришни талаб қилади. Фаолиятни бажаришдаги нуқсонларнинг намоён бўлиши диққатни тўплашдаги кийинчиликларнинг оқибатидир.

Ихтиёрий диққат — онгининг олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ продавий ва асабий фаоллик кўрсатган ҳолда муайян объектга йўналиши ва унга тўпланишидан иборат диққат туридир.

Диққатнинг объектга тўпланиши, мустаҳкамланиши одамнинг қизиқишларига боғлиқдир. **Ихтиёрсиз диққат**нинг фаолиятда муҳассамлашишида кишининг иштиёқи ва қизиқиши катта аҳамиятга эгадир. Одатда фаолиятга қизиқиш

бевосита ва сивосита шаклда намоён бўлади. Бевосита кизиқиш фаолият жараёнига, хатти-ҳарикатларнинг ўзла, иш услубларига қаратилган кизиқишдан иборатдир.

Ихтиёрсиз диққат – онгимизнинг олдидан белгиланган мақсадсиз равишда муайян объектга йўналтирилиши ва унга тўпланишида иборат диққат туридир. Ихтиёрсиз диққат объекtlари нирса ва ходисаларнинг одатдан ташқари ҳолати, белгиси, сифати ва бошқалардир.

Ихтиёрсиздан сўнгги диққат – диққатнинг муайян объектга аввало ихтиёрий равишда қаратилиб, сўнгра унинг аҳамияти тушунилган сари ўз-ўзидан қаратилиб борилади гап (автоматлашган) диққат тури бўлиб, ушбу тушунча психология фанига Н.Ф.Дсбринин томонидан киритилган. Ихтиёрийдан сўнгги диққат бирор объектга узок муддат қаратилиши билан белгиланиб, бунда ҳеч қандай сезиларли иродавий куч-тайрат сарфланмаса ҳам бўлади. Инсоннинг юқори даражадаги жадал ва унумли ақлий фаолиятиги ҳамда барча турдаги меҳнатнинг юқори, самарали кўрсаткичи диққатнинг шу тури билан боғлиқ бўлади.

Психологияда диққатнинг барқарорлиги, ўзгарувчанлиги, кўчувчанлиги, бўлиниши, таксимланиши, кўлами ваби хусусиятлари ҳақида мулоҳазалар юритилади.

Диққатнинг **барқарорлиги** унинг давомийлиги ва у юз берган бутун вақт мобайнида қаратилганлик даражаси билан белгиланади. Диққатнинг барқарорлиги диққат қаратиладиган объекtlарнинг хусусиятларига ва диққати йўналтирилган шахснинг фаолиятига боғлиқ бўлиб, у диққатнинг ўз объектига кучли йўналтирилиши ва фаол тўпланишидан иборат ижобий хусусиятдир.

Диққатнинг **ўзгарувчанлиги** унинг барқарорлик хусусияти билан боғлиқ бўлиб, бунда диққат узлуксиз тарзда объектга қаратилиши натижасида диққат вақти-вақти билан кучайиб ёки сустлашиб кетиши кузатилади. Диққатнинг ўзгарувчанлиги – идрок, хотира, тасаввур ёки тафаккур жараёнида диққатнинг маълум вақт ичида дам кучайиб, дам сустайиб туришдан иборат қонунят; диққат баъзан минутига 25-30 марта ҳам

ўзгаради. Дикқатнинг ўртача ўзгариш – тебраниш частотаси 2-3 секундга тенгдир.

Дикқатнинг *кўчиши* субъектнинг бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга, бир объектдан иккинчи объектка, бир ҳаракатдан иккинчи ҳаракатга атайлаб ўтишида намоён бўлиб, бунда кўчиш тўлиқ ёки чала бўлиши мумкин.

Дикқатнинг *бўлиниши* унинг кўчишидан фарқли ўлароқ ихтиёрсиз тарзда бўлади. Дикқатнинг бўлиниши шахснинг асосий фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш учун аҳамиятсиз бўлган объектга кўчишида намоён бўлади.

Дикқатнинг *тақсимланиши* – икки ва undan ортик фаолият турларининг айна бир вақтнинг ўзиде муваффақиятли бажариш имконияти билан боғлиқ хусусиятидир. Дикқатнинг тақсимланиши мураккаб фаолият жараёнини амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эга. Масалан: шофёрнинг, ўқитувчининг иш жараёнидаги дикқати тақсимланган дикқатдир.

Дикқатнинг *қўлами* (*ҳажми*) унинг тақсимланиш хусусияти билан белгиланиб, айна бир вақтнинг ўзиде аниқ-равшан идрок этиладиган объектлар сони билан тавсифланади. Дикқатнинг объектилари ўртасида қанчалик яқин боғланишлар мавжуд бўлса, унинг ҳажми шунчалик кенг бўлади ва аксинча. Дикқатнинг ҳажми экспериментал шароитда 2 - 6 мустақил объектга тенгдир.

Дикқат *объекти* – онгимиз атрофдагилардан ажратиб олган ҳолда йўналтирилган ва фаол тўпланган нарса ёки ҳодиса. Дикқат объекти фақат объектив нарсалар эмас, балки субъектив ҳодисалар, ўз ҳис-туйғуларимиз, фикрларимиз, хаёл ёки хотира тасаввурларимиз ва бошқа шу кабилар ҳам бўлиши мумкин.

Дикқатни объектга қарата олмаслик ва йўналтира олмаслик билан боғлиқ салбий хусусиятлар, яъни дикқатнинг бузилиши ҳам учраб туради. Улардан бири *парижонлик* дур. *Паришонлик* – дикқатни маълум бир объектга қарата олмасликдан иборат салбий хусусият. Паришонлик вақтинча ҳолат бўлиши ҳам, шахснинг нисбатан

барқарор хислати бўлиши ҳам мумкин. Паришонликнинг икки тури маъжуд бўлиб, бири диққатни узуман ҳеч нарсага қарата олмаслик бўлса, иккинчиси диққатни муайян объект ўстига қучли тўшлангириб, бошқа нарсаларга қаратилмаслик идир. Паришонлик психопат логик сабабларга кўра келиб чиқishi ҳам мумкин.

Диққатсизлик – диққатни объектга йўналтира олмаслик ва тўплай олмаслик, атрофдаги кишиларга нисбатан эътиборсизлик ёки илтифотсизликдан иборат шахснинг яна бир салбий ҳарактер хислатидир.

Кўпгина психологлар (хоҳ чет эл, хоҳ собиқ совет психологи бўлишидан қатъий назар) диққатни ўқувчи ва талабаларда тарбиялаш, ўстириш ва фаолаштириш тўғрисида мулоҳаза юритиб келмоқдалар. Э.Ф.Фозиев фикрича, диққатни анъанавий услубга таянган ҳолда махсус воситалар ёрдамида дарсдан ташқари қизиқарли материаллар ҳисобига такомиллаштириш юзасидан мулоҳаза юритишдан кўра, балки таълим жараёнида ўқувчи ва талабалар томонидан фан асосларини ўзлаштириш кезида уни (диққатни) шакллантириб бориш зарур. Бунинг учун у диққатни шакллантиришга бевосита таъсир қилувчи қуйидаги усуллардан фойдаланишни тавсия этади:

- ✦ материалларга кўз югуштириш;
- ✦ материалларни тасаввур қилиш;
- ✦ кўргазма али материалларни ўқиш;
- ✦ чуқур таҳлил қилиш;
- ✦ гаплардан хато топиш;
- ✦ мантқий уруга эътибор бериш;
- ✦ мантқий нуқсонни топиш.

2.2.2. Сизги

Таянч иборалар: *сизги, сизги классификацияси, сизгиларнинг хусусиятлари, сизги қонуниятлари.*

Сизги оддий психик билиш жараёни бўлиб, моддий кўзга тувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиши орқали реал оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини ва шунинг билан бирга, инсон

организмининг (унинг аъзоларининг) ички ҳолатларини алоҳида-алоҳида акс эттиришдан иборат билишнинг шислабки босқичидир. Инсон атроф-муҳитдаги моддалар шислини, ҳаракатлар кўришишини, уларнинг хоссаларини ўзига хос хусусиятларини сезги органлари ёрдамида, сезгилаф орқали билади, ҳолос.

Психологияда сезгиларнинг физиологик асосини ва механизмларини анализаторлар таъсири натижасида юзага келувчи асаб (нерв) жараёни, унинг тизими, тузилиши талкил қилади. Физиолог ва психологларнинг таълимотларига кўра, анализатор учта таркибий қисмлардан иборат: 1) рецепторлар; 2) нерв; 3) миёна.

1) ташқи куч-қувватни (энергияни) асаб (нерв) жараёнига айлантариб берувчи периферия қисмдан, яъни рецептордан;

2) анализаторларнинг периферия қисмини марказий қисм билан боғловчи афферент (марказга интилувчи асаб толаси), ўтказувчи асаб йўлларидан;

3) периферия қисмларидан келувчи нерв импульслари (ҳаракатлари) қайта ишланувчи анализаторларнинг миёна бўғидаги қисмлар.

Периферик нервларнинг учлари (кўз, кулок, тери, бурун кабилар), таъсиротни элтувчи (афферент), жавоб қайтарувчи (эфферент) нерв толалари, анализаторларнинг орқа ва бош миёна марказлари анализаторини ташкил қилади.

Ч.Шеррингтон сезгиларни қуйидагича классификация қилади: 1) қорин; 2) қўл; 3) оёқ; 4) тана; 5) ташқи муҳит.

* ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган ҳамда рецепторларга тананинг сиртки қисмига жойлашган *экстериорецептив сезгилар* (рецепторлар);

* ички тана аъзолари ҳолатларини инъикос этувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарида жойлашган *интериорецептив сезгилар*; (масалан, қўлнинг сезгилари);

* тана ва гавданинг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи, мускулларда, боғловчи пайларда, мушакларда жойлашган *проприорецептив сезгилар*.

Экстериорцептив сезгилар кўриш, эшитиш, ҳидлаш, тери-туйиш, таъм-маза каби турларни ташкил қилади. Кўриш сезгилари бош мия пўстининг орқа бўлағига жойлашган бўлса, эшитиш сезгилари мия пўстининг пешта бурмасининг қисмда жойлашган. Тери-туйиш, ҳаракат сезгилари эса мия пўстини марказий бурмасининг орқа қисмидан ўрин олган.

Сезги турларининг психологик тавсифи:

Психология фанида учта татта гуруҳ (тулқум)га ажратилган сезгилар (экстериорцептив, проприорцептив, интериорцептив) ўз навбатида қуйидаги турларга бўлинади:

1. Кўриш сезгилари. Инсон томонидан ранг ва ёруғликни сезиш кўриш сезгилари таркибига кириб, унинг органи – кўз ҳисобланиб, у кўз соққаси ва ундан чиқиб келадиган кўрув нервларидан ташкил топган.

2. Эшитиш сезгилари товушларни эшитишдан иборат бўлиб, мусиқавий ва шовқинли товушларни акс эттиради. Одатда товушлар оддий ва мураккаб турларга ажратилади, уларнинг биринчиси бир тандан иккинчиси эса бир неча тонлардан ташкил топади.

Эшитиш сезгилари органи кулоқ бўлиб, ташки кулоқ (кулоқ супраси билан эшитув йўлидан иборат), ўрта кулоқ (ноғора парда ва унга ёпишган учта суякчи: болғача, санҷоп ва узангидан ташкил топган), ички кулоқ (кулоқ лабиринги ўзаро бирлашган учта бўлақдан тузилган).

3. Ҳид билиш сезгиларига ҳидларни ҳис қилиш киради ва уларнинг органи бурун ковагининг юқори томони ҳисобланиб, бу ерда ҳид билиш хужайралари ҳамда сезувчи нерв тармоқлари жойлашган, улар тиллик пардага ботиб туради.

Ҳидни моддалар сезувчи нервни кўзгайди, ҳид билиш маркази бош мия ярим шарлари орқа юзасининг пастки қисмида мавжуд деб тахмин қилинади.

4. Таъм билиш (маза) сезгилари ширин, аччиқ, нордон, шўр сингари мазаларни ҳис қилиш билан тавсифланади. Улар муайян туркумга киритилган ва киритилмаган ҳилма-хил турларга эга бўлиб, нарсаларнинг, моддаларнинг номлари билан юритилади: ношнинг мазаси, қовуннинг мазаси кабилар.

Таъм билиш сезгиларининг органи тилининг юзаси ва тилгайининг юмюк қисмидан ташкил топгандир. Тилнинг шиллик пардасида махсус таъм билиш сургичлари мавжуд бўлиб, улар таркибида таёксимон хужайралардан тузилган махсус таъм билиш «куртаклари»га эга.

5. Тери сезгилари таркиби туйиш ва ҳарорат турларидан иборат бўлиб, уларнинг бундай номланишининг бош омили – бу рецепторларнинг тери ва организмнинг ташқи шиллик пардаларида жойлашганлигидир.

Туйиш сезгилари икки хил ахборотни қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, уларнинг биринчиси тегилш ва тарқалишни туйиш сезгилари, иккинчиси эса силлик ёки галлар-будурни туйиш билан тавсифланади.

6. Мускул-ҳаракат сезгилари ва статик сезгилар. Мускул-ҳаракат сезгилари мотор сезгилари, гоҳо кинестетик сезгилар деб номланиб, уларга оғирликни, қаршилиқни, органлар ҳаракатини билиш сезгилари киради. Уларнинг органлари – гавда мускуллари, пайлар, бўғимлардан иборатдир. Органларнинг таркибида сезувчи нервларнинг чекка гармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсирида ҳаракат ва статик сезгилар вужудга келади.

7. Органик сезгиларнинг рецепторлари ички органларда қизилўнғач, меъда, ичак, корин томирлари, ўпка ва шу кабиларда жойлашган.

Ички органлардаги жараёнлар органик сезгилар рецепторларининг қўзғатувчилари бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

- а) оғриқ сезгилари;
- б) хуш туйғулар;
- в) нохуш туйғулар.

Сезгиларнинг хусусиятларига – сифатлари, жадаллиги, давомийлиги ва фазовий локализацияси киради.

Сифат сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айтиш шу сезги тури чегарасини ўзгартиради. Масалан, эшитиш сезгилари говушнинг баландлиги тембри, қаттиклиги билан

тафовутланади, жўриш сезгилари эса рангларнинг куюқлиги, жилоси, товланиши, тони ва бошқа шу кабилар билан фарқланади. Сезгиларнинг сифат жиҳатидан кўп турлилиги материя ҳаракати шаклларининг турли-туманлилигини акс эттиришидир.

Сезгиларнинг *жадаллиги* уларнинг миқдодий тавсифидан иборат бўлиб, таъсир қилаётган кўзгатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгиларнинг *давомилиги* уларнинг вақтинчалик тавсифланишидан иборат бўлиб, у ҳам сезги аъзоларининг функционал ҳолати билан, шунингдек, кўзгатувчининг таъсир қилиш вақти ҳақида жадаллиги билан ўлчанади.

Кўзгатувчи сезги аъзосига таъсир қилиши билан дарҳол сезги ҳосил бўлмайди, балки у бир канча дақиқадан кейин вужудга келади. Ана шу қисқа вақт сезгининг *латент (шиқри)* даври деб аталади. Латент даври сезги турлари учун ҳар қил фурсатда кечади. Масалан, тактил сезгилари учун латент даври 130 миллисекунд, оғриқ сезгилари учун эса 370 миллисекундга ўттири келса, маза-таъм сезгиси эса тил юзасига таъсир этилгандан сўнг 50 миллисекундгача вақт оралигида ҳосил бўлади.

Сезгилар учун кўзгатувчининг *фазовий локализацияси* кўзгатувчининг фазода ўрни эгаллаши билан тавсифланади. Дистант, яъни масофа рецептори томонидан амалга ошириладиган фазовий анализ кўзгатувчининг фазодаги ўрни ҳақида маълумот беради. Контакт сезгилар: тактил, оғриқ, маза-баданнинг кўзгатувчи таъсир қилаётган жойи билан боғлиқлар. Бунда оғриқ сезгиларининг локализацияси, яъни баданда жойлашган ўрни, тактил сезгиларга қараганда баданга анчагина тарқалган бўлиб, улар унчалик аниқлик даражасига эга эмас. Бу ҳолатни яққол намоён қилиш учун қуйидаги кўрсаткичларни келтираемиз: 1 квадрат мм перига нисбатан бармоқлар 120, пинжа 14, қафғ 15, кўкрак 29, пешона 50, бурун уч 100 ва ҳ.к.

Сезгилар билан боғлиқ *модисалар (ҳаётиятлар)* мавжуд ва улар турли ҳолатда ўз инфо.дасини топади.

1. **Адаптация** (лот. «*adaptio*» - мослашмоқ) – сезги органлари, яъни аъзолари (анализаторлар)нинг таассурот кучига мослашуви натижасида муайян сезгирликнинг ўзгаришидан иборатдир. Адаптация ҳодисасида сезгирлик ортishi ёки камайishi мумкин. Кучли таъсирдан кучсиз таъсиротга ўтганда, сезгирлик аста-секин ортиб боради таъсирот кучайганда эса сезгирлик камайиб боради (кўрув, эшитув, ҳид билиш, тери-туйиш ва ҳоказо).

Адаптация уч кил хусусиятли негиз (манба) таъсирида вужудга келади:

- Қўзғатувчиларнинг давомли таъсири жараёнида сезгиларнинг тўла йўқолиши яъни сезги сўниб қолади. Масалан, терига тегиб турадиган енгилгина бир юк тез орада сезилмай қолади ёки ёқимсиз ҳидни бир жойга кириб қолганимизда, бир оздан сўнг бу ҳидни батамом йўқолиб кетгандай ҳис қиламиз.

- Кучли қўзғатувчининг таъсири остида ҳам сезгилар заифлашади. Масалан, қоронғироқ хонадан жуда ёрут жойга кириб қолсак, биз аввал бошқа ёруғликдан «кўр» бўлиб қолиб, атрофимиздаги нарсаларни ажрата олмаймиз. Маълум фурсат ўтгандан сўнг, кўриш анализаторларининг сезгирлиги кескин суръатда пасаяди ва биз мўътадил кўриш имкониятига эга бўламиз. Кўриш сезгирлигининг интенсив ёруғлик қўзғатувчиси билан таъсир қилганда пасайишдан иборат ҳодиса ёруғлик адаптацияси деб юритилади.

- Адаптациянинг юқоридаги икки тури қўнinchа психология фанида *негатив адаптация* деб аталади. Чунки, ҳар иккала адаптация натижасида ҳам анализаторларнинг сезгирлиги кескин пасаяди.

- Сезгирлик кучсиз қўзғатувчи таъсири остида содир бўлиб, унинг ортиб бориши *позитив адаптация* дейилади. Қоронғилик адаптациясида кўриш сезгирлиги ортса, сокинликка нисбатан адаптация эшитиш адаптацияси замирида юзага келади. Масалан, совуқ сувда қўл – бир ҳарорат – иссиқдай, иссиқ сувда қўл совуқ сувда ўзгармагандай туюлади.

Ҳарорат сезими билан боғлиқ бўлган позитив адаптациялар юқоридаги хусусиятларга эга.

2. Анализаторларнинг ўзаро муносабати ва машқ қилиш натижасида сезирликнинг кучайиши *сенсублизация* деб аталади.

Сезги органларининг сезирлигини ўзгартириш қонуниятларига асосланиб, махсус равишда танланган қўшимча қўзғатувчиларни қўллаш ёрдами билан маълум бир рецепторларни сенсублизациялаш, яъни уларнинг сезирлигини ошириш имконияти мавжуд.

3. Қўзғатувчининг бирин-кетин анализаторга таъсири билан анализаторларга ҳос сезгивнинг пайдо бўлишини *синестезия* (юнон. «синестезия» - биргаликда сезиш) дейилади. Синестезия ҳодисасини ҳар хил турдаги сезгиларда кузатиш мумкин. Кўриш ва эшитиш синестезияси ҳаммадан кўра кўпроқ учраб туради, унда товуш қўзғатувчиларининг таъсири билан одамда кўриш образлари вужудга келади. Бундай табиатли синестезиялар ҳар хил одамларда ўзига ҳос равишда кечади, лекин улар ҳар қайси шахс учун муайян даражада доимий бўлиши кузатилади.

4. Сезгивлик машқ қилиш орқали ривожлантириб борилиб, бундай ўзгариш *компенсация* ва фаолият мазмунида ўз аксини топа боради. Айниқса, кўр, қар, сўқов, ҳайкалтарош одамларда, вибрация сезгиси билан пуқулланувчиларда сезирлик кескин равишда ошиши мумкин.

Интерактив усул ва график организерлар:

Ким кўпроқ, қим тезроқ усули

Мақсад: Талабалар билан тескари алоқа ўрнатиш, уларнинг фаолигини ошириш, барча талабалар диққатини ва қизиқишини ошариш, маънавий ва ижодий тафаккурини ривожлантириш, гуруҳни бириктириш, тангликни барталаш этиш, мавзунини такрорлаб, мустақамлаш, таълим самарадорлигини ошириш.

Бир қанча саволларга талаба ёки гуруҳ бир минут ичида тезда жавоб бериши лозим. Консультант нечта саволга тўғри

жавоб берилганини санаб боради. Савол ва топшириқлар ҳар қандай фанга мослаштирилган бўлиши мумкин. Бу метод назарий фанлар учун ҳам фундаментал ва клиник фанлар учун ҳам тўғри келади.

Ким кўпроқ, ким тезроқ усули саволлари:

1. Диққат ва унинг бошқа билиш жараёнилари билан боғлиқлигини тушунириг.
2. Диққатнинг қандай турларини биласиз?
3. Диққат хусусиятлари ҳақидаги мулоҳазаларингизни билдириг.
4. Паришонхотирлик нима?
5. Сизги қандай классификацияланади?
6. Сизгилар қандай сифатга эга?
7. Сизги қандай ҳодисаларда акс этади?
8. Сизги турларининг психологик тавсифини беринг.

Инсерт жадвали

График ташкил шувининг тури, аҳамияти ва хусусиятлари

“ИНСЕРТ” жадвали
Мустандил ўқш вақтида олган маълумотларни, олган маълумотларни тизимлаштиришни ташкил қилади, олган маълумотни тасдиқлаш, аниқлаш, четга чиқариш, қузатиш. Аввал ўзлаштирган маълумотларни боғлаш қобилиятини шакллантиришга ёрдам беради.

Ўқув фаолиятини ташкиллаштиришнинг жараёни тузилиши

Инсерт жадвалини тулдирин қондаси билан танишадилар. Алехида ўзлари тулдирадилар.

Ўқш жараёнида олган маълумотларни алоҳида ўзлари тизимлаштирадилар - жадвал устуниларига “клирцадилар” маинда белгиланган қўидаги белгиларга мувофиқ
“V” - мен билган маълумотларга мос,
“^” - мен билган маълумотларга энд,
“+” - мен учун янги маълумот,
“-” - мен учун тушунарсиз еки маълумотни аниқлаш. тулдирин талаб этилади

Топшириқ: Диққатнинг ривожлантириш йўлиларни Инсерт жадвали бўйича ишлаб чиқинг.

Бажарилиш и бўйича намуна:

V	+	-	?
1-бандаги маълумот...	2,3-бандаги маълумот...	4, 5-бандаги маълумот...	6-бандаги маълумот...

Психологик тест:

Қизил ва қора жадвал методикаси

Методика диққатни бахшлаш учун қўлланилиб, бунда синалувчи берилган жадвалдаги қизил ва қора катаклардаги рақамларни топиб, унга биришкан ҳарфларни ёзиб оладилар. Бунда қизил рақамларни камайиш таркиби асосида қора рақамларни эса ўсиб бориш тартибида ёзиб оладилар. Синалувчиларга мазкур йўриқ юма ўқиб берилди.

Йўриқнома: Сизга қизил ва қора катаклардан иборат жадвал тақдим этилади. Сиз қизил ва қора рақамлардан танлаб оласиз яъни қизил рақамни камайиши тартиби асосида 25 дан 1 гача қора рақамлар эса ўсиб бориш тартибида 1 дан 24 гача сиз фақат рақам ёнидаги ҳарфларни ёзиб оласиз.

Иш учун 5 дақиқа вақт берилади. Масалан: 25 – сонли қизил рақам учун Р ҳарфи ёзилган, сўнг қора 1 рақами учун В ҳарфи ёзилади, сўнг қизил 24 – сонли учун Н ҳарфи ёзилади, қора 2 (ҳарфи) рақами учун Н ҳарфи ёзиб олинади. Методика ҳарфларини жуфтини тўғри топиш натижаси бўйича баҳоланади.

Қорректурга йўналишни методикаси

(Ҳарфлар варианты)

Синалувчига 40 та қаторда ҳарф жойлашган бланка берилди. Синалувчилар ҳар бир қатордан биринчи турган ҳарфни белгилаб олиш лозим. Иш максимал аниқликдаги вақт асосида баҳорилди. Иш муддати 5 дақиқа.

Йўриқнома: Қозғоқдаги ҳарфлардан биринчи қаторини белгилаб олинг. Сизни вазифангиз қаторларнинг чапдан ўнг тарафига биринчи белгиланган ҳарфларингизни белгиланг.

Ишни тез ва аниқ бажариш керак. Иш муддати 5 дақиқа.

Баҳолаш кўриб чиқилган ҳарфларни сонига биноан хато қилинган сонга қараб белгиланади. Демак, мазкур методика орқали 2 та кўрсаткич бўйича баҳо қўйилади. Меъёр – 850 та ва ортиқ; 5 та хато ва ундан кам

Психологик тренинг:

Диққат қандай ривожланади?

Деярли ҳамма касб у ёки бу шахс диққатининг у ёки бу талабига жавоб беришига қараб белгиланади. Шунинг учун болалик давридан бошлаб диққатни ривожлантириб бориш керак. Буни бажариш учун умумий маслаҳатлар:

1. Ўзингизни ҳар хил шароитда, ҳатто шовқинли ва ишлашга ҳалақит берувчи шароитда ҳам ишлашга ўргатинг. Ишга ҳалақит берувчига эътибор бермасликка ҳаракат қилиш керак.

2. Бир вақтда бир неча хил объектни кузатишга тизимли машқ қилинг. Уни шундай қилиш керакки ҳар бир объектни умумий қабул қилиниши керакли сақлавиши ва у вақтни ўзида диққатни 2-даражадан ажратиб, асосий нарсага қаратиш керак.

3. Диққатни ўзгартиришни машқ қилинг. Бу машқ 3 йўналишда бўлади:

- диққат бир объектдан бошқасига тез ўзгартириш;
- асосий объектни 2-даражасидан ажратиб олиш;
- диққатни ўзгартириш тартиби кўникмасини эгаллаш;

буни образли қилиб айтганда «қабул йўналиши» дейилади.

4. Ўзингизда ирода кучини ривожлантиринг. Бу диққат ривожланишига ёрдам беради. Ҳар бир одам ўз ҳаракатларини энг майда камчиликларга ҳам эътибор беришга ўргатиш зарур. Ўзингизни шу нарсани хоҳламаган гаждирда ҳам бажаришга мажбур қилинг. Доим «бажариш керак» деган принципга амал қилиб «хоҳламайман» деган одагни ташлаш керак. Доим ишни энг оғир ва қизиқ бўлмаган қисмини бажаришга ҳаракат қилинг, уни орқага ташламанг. Доим энгил ва оғир ишларни қизиқ ва қизиқ бўлмаган ишларни навбат билан бажаришга интилинг, узоқ иш

давомида танаффус қилинг.

5. Тез – тез, ҳар – ҳил ўйинларни ўйнаб туринг, (шахмат, спорт ўйинлари). Бу ўйинлар диққатни ривожлантиришга ёрдам беради. Шунинг учун бу ўйинлар сизни мақсад сари етаклайди, ҳаракатчан бўлишни таъминлайди. Баъзи ўйин диққатни ривожлантиришга қаратилган, овчилик билан шуғулланадиган ҳинд қабилалари учун диққатни ривожлантириш жуда муҳим бўлиб, улар орасида қуйидаги ўйин кенг тарқалган: икки ёки бир неча киши ўзаро мусобақалашиб, қисқа вақт ичида бирон бир нарсага тикилиб туради ва эслаб қолган нарсаларни ва номларини сўзга айтади. Сиз эса шаҳарга айлангани чиққанда магазин кўргазмаларида қўйилган нарсаларга эътибор беринг, уларни қандай жойлашганлигини ўз тасаввурингизда белгиланг.

6. Доим ўз қобилиятингизни, диққатингизни бир жойга тўшлашга ўратинг. Одамнинг турли мускуллари ҳолати диққат билан боғланган, шунинг учун бошланғич синфдан бунга ўргатилган. Озим, масалан, бола объектга нисбатан тўғри ўтириб, барча диққат эътиборини бир жойга тўплаб, кейинчалик яна ушбу объектни худди шу тарзда кузатиш керак. Баъзи бир ҳинд қабиласида болаларни тик ўтириб, ҳеч нарсага қарамай, ҳеч нарса тангламай ўтиришга ўргатадилар, лекин бу оғир синов бўлиб ҳисобланади. Сиз ҳам шундай қилишга ҳарат қилинг.

7. Доим ўз қобилиятингизни, диққатингизни бир жойга тўшлашга ўратинг.

Вазиятчи масалалар:

Масала: ўқувчининг дарсда ихтиёрий диққатини жалб этишнинг қандай шартлари мавжуд бўлмоқда? Унда ихтиёрий диққатнинг мавжудлигини қайси белгиларга кўра аниқлаш мумкин?

Ўқувчи ўзининг дарсда қанчалик диққатли бўлишга ҳаракат қилаётгани ҳақида сўзлаб, деди: 'Мен геометрияни ўрганишни истайман, лекин бу менга қийинчилик туғдиради. Ўқитувчини эшита туриб, баъзида ҳаёлим бошқа томонга чалғиб кетаётганини сезаман. Шунда мен ўзимга ўзим уйда тесремани ўрганишам янада қийинроқ бўлишани

таъкидлайман. Мен ичимда ўқитувчининг ҳар бир сўзини тақрорлаб, шу тарзда диққатимни тўплайман”.

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Диққат бу -

ҳис-туйғу ёки онгимизни бирон нарсага тўпланиши ёки йўналиши;
нарса ва ҳодисаларнинг яқлит акс этиши;
нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятлари алоҳида-алоҳида акс этиши;
ташқи оламни ҳаракатларимиз орқали билишимиз;
ҳамма жавоблар нотўғри.

2. Сезги бу -

ҳис-туйғу ёки онгимизни бирон нарсага тўпланиши ёки йўналиши;
нарса ва ҳодисаларнинг яқлит акс этиши;
нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятлари алоҳида-алоҳида акс этиши;
ташқи оламни ҳаракатларимиз орқали билишимиз;
ҳамма жавоблар нотўғри.

3. Сенсомоторика бу -

ҳис-туйғу ёки онгимизни бирон нарсага тўпланиши ёки йўналиши;
нарса ва ҳодисаларнинг яқлит акс этиши;
нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятлари алоҳида-алоҳида акс этиши;
ташқи оламни ҳаракатларимиз орқали билишимиз;
ҳамма жавоблар нотўғри.

4. Қуйидаги кўрсатилган хусусиятларнинг қайси бири диққатга ҳос эмас?

барқарорлик;

тақсимланган;

кўчиш, бўлиниш;

ҳажм;

предметlilik.

5. Диққатнинг қайси тури шахснинг иродавий

сифатларини шакллантиради?

Ташқи ва ички;

ихтиёрий;

ихтиёрсиз;

ихтиёрий (ан кейинги);

хамма жағоб нотўғри.

6. Барча турдаги флюиднинг самарадорлигини таъминловчи диққат тури бу-

ташқи ва ички;

ихтиёрий;

ихтиёрсиз;

ихтиёрий (ан кейинги);

хамма жағоб нотўғри.

7. Сизги органлари сезгирлигининг кўзгатувчи таъсири остида ўзгарини бу -

адаптация;

сенсibiliзация;

синестезия;

компенсаторлик;

сенсомоторика.

8. Бир анализатор таъсири остида иккиичи анализаторга хос сезгиларнинг ҳосил бўлиши бу-

адаптация;

сенсibiliзация;

синестезия;

компенсаторлик;

сенсомоторика.

9. Сезувчанликнинг ошиши бу -

адаптация;

сенсibiliзация;

синестезия;

компенсаторлик;

сенсомоторика.

10. Қуйидаги хусусиятлардан қайси бири сезгига хос эмас?

Сифат хусусияти;

жадаллик хусусияти;
давомийлик;
муайян жойларда юз бериши;
тизимлилик.

Назорат саволлари:

1. Диққат ва унинг бошқа билиш жараёнлари билан боғлиқлигини тушунтиринг.
2. Диққатнинг қандай турларини биласиз?
3. Диққат хусусиятлари ҳақидаги мулоҳазаларингизни билдиринг.
4. Сизги ва унинг физиологик асосини тушунтиринг.
5. Сизги қандай классификацияланади?
6. Сизгилар қандай сифатга эга?
7. Сизги қандай ҳодисаларда акс этади?

Реферат учун мавзулар:

1. Диққатнинг психологик назариялари.
2. Сизгиларнинг ўзгариши ва уларнинг ўлчови.

Мустақил иш учун топшириқлар:

1-топшириқ. Қизил ва қора жадвал методикаси ёрдамида 5 кишидан кам бўлмаган синалувчиларнинг диққатини ўрганиш.

2-топшириқ. Корректурга йўналишни методикасини амалиётда қўллаш ва натижаларни қайта ишлаш ҳамда таҳлил этиш асосида ҳисобот тайёрлаш.

§2.3. Идрок

Таянч иборалар: *идрок, апперцепция, идрок турлари, идрок феноменлари, идрок хусусиятлари, антиципация.*

Идрок сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб, барча руҳий ҳолатлар, ҳодисалар, хусусиятлар, ҳоссалар ва инсон онгининг яхши мазмуни, эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмалар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, бевосита акс эттиришда иштирок этади.

Идрокнинг (лот. «*perceptio*» - қабул қилиш, идрок) юқори босқичи «*апперцепция*» дейилади. Апперцепция – идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва ижтимоий

тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва одатлари, умуман, руҳий ҳаётнинг барча мазмуни билан белгиланишлар. Апперцепция ҳодисаси туфайли одамлар ўзаро идрокнинг мазмуни билан бир-бирларидан муайян даражада тафовутланадилар, яъни улар айнаён бир хил нарсани ўзининг билиш савияси, маслаги, позицияси, дунёқараши ва ижтимоий келиб чиқишига асосланган ҳолда турлича идрок қиладилар ҳамда акс эттирадилар. Масалан, «илдиз» тушунчасини биологлар ўсимликларнинг моддий асоси сифатида, математиклар сонларнинг илдиз остидаги кўринишида, ижтимоий нуқтаи назардан қариндош-уруғчилик шаклида кўз олдига келтиради.

Апперцепция ҳодисаси *бирқарор* ва *вақтинча* (муваққат) деб юритувчи икки турга ажратилади. Барқарор апперцепция ҳодисаси шахснинг дунёқараши, идеали, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, маданий даражаси, ҳулқ-атвори, маънавияти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ бўлиб, у ўта мураккаб тузилишга эгадир. Вақтинча апперцепция тури эса шахснинг фақат идрок қилиш жараёнидаги эмоционал ҳолатга, яъни унинг кайфияти, руҳлаиши, шижоати, стресс, аффектив кўринишидаги ҳис-туйғуларидан, уларнинг суръати, давомийлиги, тезлигида ўз ифодасини топади.

Идрокнинг *вақтни, ҳаракатни, фазони идрок қилиш турлари* мавжуд. Улар ёрдами билан атроф-муҳит, биосфера ва ижтимоий турмушнинг моҳияти юзасидан ахборотлар, маълумотлар, хусусиятлар акс эттирилади. Борлиқдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг яшаш шакли, узлуксиз равишда ҳаракатда бўлиши, муайян объектив вақт бирлигида ҳукм сурети инсон онгида бевосита инглик қилинади. Одатда инсон томонидан *вақтни идрок қилиш*, асосан руҳий ҳодисалар, ҳолатлар, вазиятлар, хусусиятларнинг ўзаро ўзин алмашинуви туфайли намоён бўлиб, инсон томонидан акс эттириладиган вақт бирлигининг объектив (ҳаққоний, ҳолис) мазмунига, шахснинг унга нисбатан муносибатига боғлиқ бўлиб, худди шу мезон орқали унинг маҳсулдорлиги ўлчанади. Масалан, шахснинг эҳтиёжи, мотивацияси,

қизиқишлари ва иштигишига мос, мутаносиб вақт бирлигини идрок қилган тақдирдагина вақт объектив жиҳатдан (кейинмалар, ҳис-ғуйғуларга нисбатан шахснинг ижобий ҳаққоний муносабатларида) тез ўтгандай идрок қилинади, одатда ёқтирмаслик идрок майдонига номутаносибликни келтириб, шахсда зеркиш ҳолатини юзага келтиради ва вақт «секин» ўтиши туйғусини уйғотади.

Ҳаракатларни идрок қилиш жисмларнинг (баъзан нисбий жиҳатдан бошқа ижтимоий, сиёсий табиий ҳолатларнинг) фазодаги (ижтимоий ҳаётдаги) ўрин алмашинувини бевосита (бишвосита) инъикос эттиришдан иборатдир. Бунда ҳаракат нисбатан (қиёсий) ва нисбатсиз (таққосланмасдан) идрок қилинади. Ҳаракатдаги жисм уни қуршаб турган ҳаракатсиз бошқа жисмларга таққосланган ҳолда идрок қилинса, бундай ҳофтадаги ҳаракат *нисбатан идрок қилиши* деб аталиб, ҳаракатланаётган жисм ҳеч қандай нарса билан таққосланмасдан идрок қилинса, бу кўринишдаги ҳаракат эса *нисбатсиз идрок қилиши* дейилади.

Фазони идрок қилиш – воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг фазода эгаллаган ўрнини, шаклини, миқдорини ва бир-бирига нисбатан муносабатларидан иборат билиш жараёнининг шакли бўлиб, воқеликни идрок қилиш орқали инсон борлиқ тўғрисида, унинг хусусиятлари, ҳажми, масофаси (ич томони, чуқурлиги) юзасидан муайян маълумотлар, хоссалар, ахборотлар тўплаш, уларни фарқлаш имкониятига эга бўлади.

Идрок жараёнида унинг **феноменлари** (юнон. «*phainomenon*» - *ноёб, гайриодатий ҳолат*) муайян ҳодисаларни акс эттиришда иштирок этади, инъикоснинг турлича аниқликда намоён бўлиши мумкинлиги тўғрисида маълумот беради. Улар **галлюцинация** (лот. «*hallucinatio*» - *алаҳлаш, босинқираш, валдирлаш, йўқ нарсаларнинг кўриниши, эшитилиши, сезилиши*), **иллюзия** (лот. «*illusio*» - *хато, адашиш, янгливиш*), **аттракция** (франц. «*attraction*» - *ўзига тортиш, маҳлиё этиш, жалб қилиш*), **яққол кўриниши** (рус. «ясновидение» - *яққол олдиндан кўриш, яққол ғойибдан хабар*

олиш) тушунчалари орқали номланади.

Галлюцинация деб яққол воқелиндаги идрок ва ҳодисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш анализаторлар ига бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиши, шарпаларнинг сезилиши) ҳаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (рухий хасталик) ҳодисасига айтиллади. Галлюцинация ҳодисаси муваққат рухий хасталикнинг аломати бўлиб, баъзан кўрқинч ҳисси маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари қобилидаги кўзғалиш жараёнларининг нуқсонли, сует (патологик) ҳаракати натижасида, гоҳо асаб тизимининг заҳарланиши, заифлашуви, ҳаддан ташқари толиқиши туфайли юзага келиши мумкин. Галлюцинация ҳодисаси бир неча хил кўринишга эга:

- йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши;
- у ёни бу овозлар, тавушлар, куйлар эшитилиши;
- йўқ шарпалар, ҳидлар сезилиши кабилар.

Иллюзия ҳиссий аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни нотўғри (ноадекват), янглиш, хато идрок килишдан иборат жараённинг ноёб ҳодисаси ҳисобланади.

Иллюзиялар кўринадиган ҳаракатлар билан боғлиқ, яъни:

а) қоронғиликда ҳаракатсиз ёрулик манбаидан нурларнинг таътибсиз тарқалиши (автокинетик ҳаракат);

б) фазовий жиҳатдан яқин жойлашган икки ҳаракатсиз стимулнинг тез суръатлар билан намоён этиб туриш ҳаракат таассуротини тўқудга келтириди (стробоскопик ҳаракат);

в) ҳаракатсиз объектнинг уни қуршаб турган фонга қарма-қарши йўналишга кўйиш ҳаракат туйғусини пайдо қилади (индукцион ҳаракат) кабилар.

Аттракция инсонни (ўзи билан ўзга ўртасидаги муносабатда намоён бўлиб) ўзига маҳлиё қилиш, қалбни «оғиз» эттиришдан иборат, онгсизликка тааллуқли инсонни инсон томонидан идрок қилиш ҳодисаси бўлиб, бу ҳодиса бир қанча манбалар, кўзга тувчилар, мотивлар таъсирида вужудга келади, жумладан:

- 1) дастлабки ташқи кўришни, истаранинг иссиқлиги;
- 2) субъектга нисбатан риштасиз боғлашиб қолишлик, онгсизлик даражасидаги англашилмаган ички ноаниқ мойиллик;
- 3) шахсларнинг характерида ўхшашликнинг мавжудлиги;
- 4) шерикларнинг муомала маромидаги яқинлик ва б.

Яққол кўришиш (ясновидение) деб қолат, ҳодиса ва тасодифни яққол олдиндан кўриш, яққол ғойибдан хабар келиш (олиш) сингари парапсихологик муаммодир. Аксарият вазиятларда яққол кўришлик билиш субъектининг шахсий ҳаёлот, ўзгаларнинг диққатини тортишга, жалб қилишга алоқадор ҳиссий кечинмалар бўлиб, унинг яққоллик эҳтимоли даражаси жуда пастдир. Бироқ шу нарсани рад этмаслик керакки, айрим алломаларнинг башоратлари, яққол олдиндан кўриш имконининг юксаклиги, аниқлиги кишини ҳанузгача ҳаяжонга солади.

Идрок хусусиятлари турли жабҳалар, вазиятлар, шароитларда намоён бўлади. Идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири – бу фаол равишда, *бевосита* акс эттириш имкониятининг мавжудлигидир. Одатда инсоннинг идрок қилиш (перцептив) фаолияти унинг ўзлаштирилган билимлари, тўпланган тақрибалари, шунингдек, мураккаб аналитик-синтетик ҳаракатлар тизими замирида вужудга келади. Бу қолат босқичма-босқич ўзаро бир-бирини тақозо этувчи таркибий қисмлардан иборатдир.

Идрокнинг яна бир муҳим хусусияти – унинг *умумлашган* ҳолда нарса ва ҳодисаларни акс эттиришидир. Инсон психикасига кириб бораётган кўпқиррали, кўпёқлама аломатлари идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасдан, балки улар аниқ жисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади. Жисмларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки мазкур нарсаларни маълум маъновий қисмларга ажратади. Жумладан, «соат», «бино», «ҳайвонот» ва ҳ.к.

Идрок этилаётган нарсаларнинг физик ҳолати ўзгарса ҳам, лекин унинг кўз тўр пардасидаги образининг ўзгармаслиги энг

муҳим хусусияти бўлиб, у барқарорлик ёки константлик дейилади. Доимийлик, ўзгармаслик унинг асосий белгилари ҳисобланиб, улар ёрдамида инсон ўзгарувчан оламда тўғри мўлжал олади.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти – унинг ҳаракатчанлиги ва бошқарувчанлигидир. Масалан, тошқўмир ёруғликда ёғду сочади, оқ қоздан кўпроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни «кўра» ва «оқ» дэб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгаришлар ҳамда тузатишлар киритади. Чунки идрок жараёни инсон олдида турган мақсадга, унга берилган установкага (онгли, ихтиёрий кўрсатмага) узвий боғлиқ ҳолда иродавий бошқарилиш хусусиятига эга дир. Шунинг учун инсонни идрок қилиш (перцептив) фаолиятида онгли бошқарилув имконияти мавжуд бўлиб, улар нутқ орқали амалга оширилади.

Идрокнинг яхлитлилик хусусияти алоҳида намоён бўлувчи айрим аломатларда ифодаланувчи нарсаларни предмет ёки жисм тарихида инъикос қилиш қобилиятида намоён бўлади. Жисмларнинг аниқлиги, раволиги предмет ёки жисм сифатида кўзга ташланишида ўз ифодасини топиб, муайян структурани вужудга келтирилади. Идрок мазмунига, таркибига кирувчи ҳар қандай ҳодиса, вербал ёки новербал таъзда ифодаланишидан қатъий назар, у предмет ёки жисм сифатида гавдаланади ва яхлитлигини намоён этади.

Нарса ва ҳодисаларнинг яхлит ҳолда акс этишида уларнинг ҳажми, фазода эгаллаган ўрни, ранги, ички моҳияти, кўриниши, вазни тўғрисида муайян тушунчага эга бўлиш талаб этилади. Бунинг учун идрок қилинадиган жисм аниқ тузилишга, яъни структурага эга бўлиши лозим. Ана шу муҳим хусусият идрокнинг *структуравийлиги*дир. Идрокнинг структуравийлиги хусусиятсиз унинг яхлитлик хусусияти бўлиши мумкин эмас, чунки структура қисмлардан вужудга келса, алоҳидалик бирикмасидан яхлит тузилма яратилади.

Ҳар қандай нарса ва ҳодисалар инсон томонидан идрок қилинмайди. Чунки у табиий ва сунъий шарт-шароитлар, объектив ва субъектив омиллар текширилуvidан ўтказиш

ъъни саралаш, танлаш жараёни амалга оширилади, номутаносиблик, меъёрдан ташқари маълумотлар акс эттириш доирасидан четда қолиб кетаверади.

Юқоридаги хусусиятларнинг барчаси инсоннинг ёш хусусиятларига, ақлий камолотига, тажрибасига, билим савиясига боғлиқдир. Лекин тўғри (адекват) идрок қилиш учун маълум шарт-шароитлар муҳайё бўлмоғи лозим.

Интерактив усул ва график органайзерлар

Пинборд усули

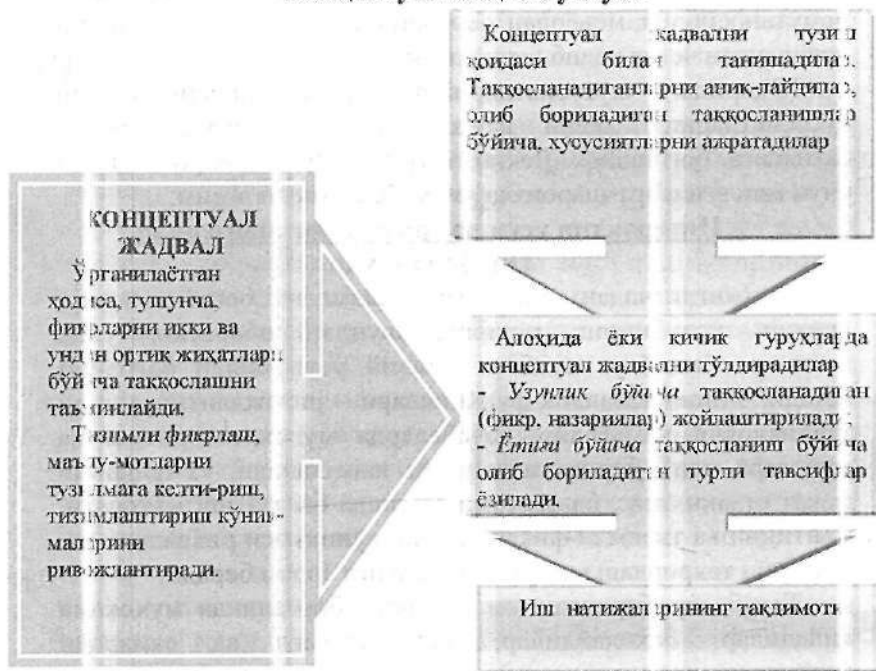
Бу (инглизчадан: pin – мустаҳкамланг; board - доска) ўқитиш услубининг моҳияти шундан иборатки, унда мунозара ёки ўқув суҳбати амалий усул билан боғланиб кетади. Унинг афзаллик функциялари – ривожлантирувчи ва тарбияловчи вазифадир: талабаларда мулоқот юритиш ва мунозара олиб бориш маданияти шаклланади, ўз фикрнинг фақат оғзаки эмас, балки ёзма равишда баён этиш маҳорати, мантиқий ва тизимли фикр юритиш куникмаси ривожланади. Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Талабалар берилган топшириқни биргаликда муҳокама қиладилар, баҳолайдилар, энг оптимал ва самарали фикрларни (қисқача) қоғоз варағига ёзишади ва доскага маҳкамлашади. Бошқа гуруҳ вакиллари доскага чиқиб, хато ёки қайтарилган, баҳсли фикрларни белгилайдилар ҳамда лозим бўлса қўшимча қиладилар.

Пинборд усули саволлари:

1. Идрок нима?
2. Апперцепция тупшунчаси ва унинг турларини таърифланг.
3. Идрок қандай турларга бўлинади?
4. Идрок феноменларини изоҳланг.
5. Идрок қандай хусусиятларда ифодаланади?

Концептуал жадвал услуби



Мазкур мавзунини талаба тўлиқ англаб елиши учун ўқув гуруҳи 5 та кичик гуруҳга ажратилади. Уларга антиципациянинг 5 та босқичини “Концептуал жадвал” буйича тавсифи, тоифаси, ажралиб турадиган белгиларини ишлаб чиқиш таъминланади.

Тошширик:

1-гуруҳ – Антиципациянинг субсенсор босқичининг асосий тоифаси ва бошқа тавсифлардан ажралиб турадиган белгиларини аниқлаш.

2-гуруҳ – Антиципациянинг сенсомотор босқичининг асосий тоифаси ва бошқа тавсифлардан ажралиб турадиган белгиларини аниқлаш.

3-гуруҳ – Антиципациянинг перцептив босқичининг асосий тоифаси ва бошқа тавсифлардан ажралиб турадиган белгиларини аниқлаш.

4-гурух – Антиципациянинг тасаввур босқичининг асосий тоифаси ва бошқа тавсифлардан ажралиб турадиган белгиларини аниқлаш.

5-гурух – Антиципациянинг баъорат қилиш босқичининг асосий тоифаси ва бошқа тавсифлардан ажралиб турадиган белгиларини аниқлаш.

Намуна:

1-гурух топишиғини бажарилиши бўйича намуна:

Антиципация босқичи	Тавсифлар, тоифалар, ажралиб турадиган белгилар		
	Тавсиф	Тоифа	Ажралиб турадиган белгилар
субсенсор босқичи	Идрок қилишнинг онгости ҳолати	Ихтиёрсиз ҳаракат, Ихтиёрий ҳаракатга тайёргарлик	Талқи таъсирларга тезкор жавоб қайтариш

2-гурух топишиғини бажарилиши бўйича намуна:

Антиципация босқичи	Тавсиф, тоифа, ажралиб турадиган белгилар		
	Тавсиф		Тавсиф
Сенсомотор босқичи	Ҳаракатлар ёрдамида сезиш, идрок қилиш	Сенсомотор босқичи	Ҳаракатлар ёрдамида сезиш, идрок қилиш

3-гурух топишиғини бажарилиши бўйича намуна:

Антиципация босқичи	Тавсиф, тоифа, ажралиб турадиган белгилар		
	Тавсиф	Тоифа	Ажралиб турадиган белгилар

харакатларингиз зое кетади.

1. Қуйидаги ҳайвонлар сизга қанчалик ёқинини ҳисобга олиб, ўзингизга маъқул ҳолда уларни кетма-кетлик билан жойлаштиринг:

сигир, йўл барс, қўй, от, илон.

2. Қуйидагиларга битта сўздан иборат сифат келтиринг. Албатта сўзнинг ўз асл фазилатини келтириш шарт эмас. Улар сизда қолдирган таассуротдан келиб чиққан ҳолда таърифлаб бering:

а) ит, б) мушук, в) каламуш, г) қаҳва, д) денгиз.

3. Яқинларингиз орасидан қуйидаги рангларга мосларни танланг. Ушбу ранглар яқинларингизнинг ташқи кўринишига эмас, балки улар ҳақидаги тасаввурингизга мос тушишига қараб эътибор бering:

а) сариқ, б) олов ранг, в) қизил, г) оқ, д) яшил.

Жавоблар:

Биринчи саволдан сиз учун ҳаётда нималар қандай ўрин тутишини билиб olasиз: Сигир – иш-фаолятингиз; йўл барс – ор-номус; қўй – муҳаббат; от – оила; илон – бойлик.

Иккинчи савол сизнинг баъзи нарсалар ёки кимсаларга муносабатингизни ойдинлаштиради: Ит – ўзингиз; мушук – севгилингиз; каламуш – душманингиз; қаҳва – жинсий муносабат; денгиз – ҳаётингиз.

Учинчи савол яқин кишиларингизга исбатан ҳақиқий муносабатингизни аниқлаш имконини беради: Сариқ – сиз ҳеч қачон унугмайдиған киши; олов ранг – энг яқин дўстим деб билган киши; қизил – сиз ҳақиқатдан севадиган инсон; оқ – сизга руҳан яқин киши; яшил – бу одамни бутун умр ҳурмат билан эслайсиз.

Вазиятчи масалалар:

Масала. Тадқиқотлардан бирида сипалаётган талабаларга электрон тахистоскоп орқали 0,02 секунд ичида бир неча кишининг юзи акс эттирилган фотосуратларни кўрсатганлар, ана шу кишиларга таъриф ёзиш талаб қилинган эди. Фотосуратлар биринчи марта кўрсатилганида тадқиқ этилаётган кишилар ўша суратдаги шахсларнинг фақат ташқи

кўринишлари асосидагина идрок этилган ахборот бўйича «оркин» таъриф-тавсиф бердилар. Фотосуратларни такрорий намойиш қилиш вақтида уларга изоҳ бериб, бу «гуруҳ етакчиси (сардори)», учинчи кўрсатишда эса бу «якши ўроқ», тўртинчи сафар кўрсатишда – булар «аълочилар», ва няхоят бешинчи марта кўрсатиш вақтида – бу «қолоқ» – деб таърифлаб турганлар.

Шу нарса маълум бўлдики, барча ҳолларда sinalaётган кишилар бир одамнинг ўзига, яъни идрок этилаётган объектга ҳар хил таъриф берганлар, уни турли эҳтиёж ва қобилиятларга эга бўлган, ўқишга, ҳаётга нисбатан бир хил муносабатда бўлмаган киши сифатида таърифлаб берганлар.

1. Объект сифатида тавлаб олинган кишиларга таъриф беришда sinalaётганлар шахсига хос қандай хусусиятлар ҳал қилувчи роль ўйнаганлигини кўрсатинг?

2. Инсон ҳаётида, унинг воқеликни идрок этишида бу хусусиятлар қандай ижобий аҳамият касб этади?

Мавзуга оид тест саволлари:

1. Идрок бу-

ҳис-туйғу ёки онгимизни бирон нарсага тўшланиши ёки йўналиши;

нарса ва ҳодисаларнинг яхлит ақс этиши;

нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятлари алоҳида-алоҳида ақс этиши;

ташқи оламни ҳаракатларимиз орқали билишимиз;

ҳамма жавоблар нотўғри.

2. Идрок қилинаётган нарса ҳодисанинг асл образи

кўз пардасида ўтгармаслиги -

идрокнинг барқарорлиги;

идрокнинг англаганлиги;

идрокнинг предметлилиги;

идрокнинг яхлитлилиги;

идрокнинг структуравийлиги.

3. Ташқи оламдан олиннадиган ахборот ўша оламга тегишли эканлигини билдирувчи хусусият -

идрокнинг барқарорлиги;
идрокнинг анланганлиги;
идрокнинг предметлилиги;
идрокнинг яхлитлилиги;
идрокнинг структуравий лиги.

4. Идрокнинг тафаккур билан боғлиқ хусусияти бу -

идрокнинг барқарорлиги;
идрокнинг анланганлиги;
идрокнинг предметлилиги;
идрокнинг яхлитлилиги;
идрокнинг структуравий лиги.

5. Нарсага ҳодисаларнинг янглиш идрок этиш бу -

апперцепция;

иллюзия;

перцепция;

контактлик;

хамма жағоб тўғри.

6. Идрокнинг турлари қайси вариантга тўғри кўрсатилган?

Вақтни идрок этиш;

фазани идрок этиш;

харакатни идрок этиш;

хамма жағоб тўғри.

хамма жағоб нотўғри

7. Идрок қилиш жараёми унинг субъектига боғлиқлик ҳодисаси -

адаптация;

апперцепция;

иллюзия;

компенсация;

хамма жағоб нотўғри.

Назорат саволлари:

1. Идрок нима?
2. Апперцепция тушунчаси ва унинг турларини таърифланг.
3. Идрок қандай турларга бўлинади?

4. Идрок феноменларини изоҳланг.
5. Идрок қандай хусусиятларда ифодаланади?

Реферат учун мавзулар:

1. Идрок турлари ва хусусиятлари.
2. Образлар шаклланишига таъсир этувчи омиллар.
3. Инсоннинг кўриш идроки конунлари.

Мустақил иш учун топшириқлар:

1-топшириқ. Шахс идрокининг ассоциатив тестини амалиётда қўллаш ва натижаларни қайта ишлаш ҳамда таҳлил этиш асосида ҳисобот тайёрлаш.

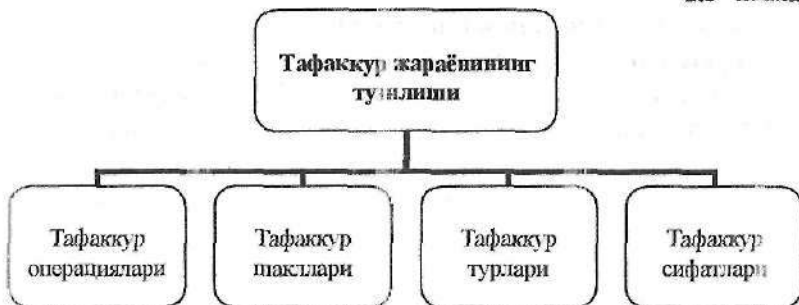
2-топшириқ. Идрокни ривожлантирувчи тренинг ва машқларни сивалувчиларга ўтказиш ва натижаларни таҳлил қилиш.

§2.4. Тафаккур

Таянч иборалар: тафаккур, тафаккур операциялари, тафаккур шакллари, тафаккур турлари, тафаккур сифатлари.

Тафаккур агроф-муҳитдаги воқеликни нутқ ёрдами билан билвосита, умумлашган ҳолда ақс эттирувчи психик жараён бўлиб, у ижтимоий сабабий ички боғланишларни англашга, энгиллик очишга ва башорат қилишга йўналтирилган ақлий фаолиятдир. Қачонки муаммоли вазият пайдо бўлганда тафаккур ишга тушади.

2.3-чизма



Тафаккур операциялари:

1. Анализ ва синтез операциялари. *Анализ* – шундай бир тафаккур операциясидирки, унинг ёрдами билан нарса ва

ҳодисаларнинг хусусиятларини фикран ёки амалий таҳлил қилинади. Табиат ва жамиятдаги билим ҳамда тажрибаларни инсон томонидан ўзлаштириб олиш анализдан бошланади.

Синтез – нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларини, бўлақларини синтез ёрдами билан фикран ёки амалий равишда бириктириб, бутун ҳолига келтиришдир. Синтез элементларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг қисмлари ва бўлақларини бир бутун қилиб қўшишдан иборат ақлий фаолиятдир.

Анализ ва синтез ўзаро бевосита мустақим боғланган яна жараённинг икки томони бўлиб, агар нарса ва ҳодисалар анализ қилинмаган бўлса, уни синтез қилиб бўлмайди, ҳар қандай анализ предметларни, нарсаларни бир бутун ҳолда билиш асосида амалга оширишши лозим.

2. Таққослаш. Инсоннинг ижтимоий фаолиятида, билимларнинг ўзлаштирилишида, воқеликни тўлароқ ақс эттаришда бир-бирига ўхшаш жиҳатлар тафовутини ҳамда бир-биридан фарқ қилдиган томонлар ўртасидаги ўхшашликни топишдан иборат фикр юритиш операцияси *таққослаш* дейилади.

3. Абстракция. Нарса ва ҳодисаларнинг, қонун ва қонуниятларнинг айрим белгиси, сифати, аломати ёки хусусиятларини фикран улардан айириб олиб, мустақил фикр объектига айлантиришдан иборат фикр юритиш операцияси *абстракциялаш* дейилади.

Буқомларни, нарса ва ҳодисаларни, жисм ва предметларни бир-бири билан таққослаш пайтида ҳам абстракциялаш жараёни юзага келади. Бунда нарса ва ҳодисаларнинг, воқеликнинг мавжуд белгиларига (масалан, тусига, шаклига, тезлигига, оғирлигига, қўйматига ва шу каби ўхшаш сифатларига) қараб таққосланади.

4. Умумлаштириш. Умумлаштириш деганда психологияда нарса ва ҳодисалардаги хосса, белги, хусусият, аломатларни топиш ва шу умумийлик асосида уларни бириктириш тушунилади. Масалан, инсоннинг ёш давлари хусусиятидаги умумий белгилар ҳисобга олиниб, «ўсмир»,

«ўспириш», «сук киши», «кекса» сингари терминлар ишлатилади.

Умумлаштириш абстракциялаш операциясидан ажралган ҳолда содир бўлмасдан уни асосида абстракциялаш жараёми ётади. Агар абстракциялаш фаолиятида нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белгилари тасоарф белгиларидан фикран ажратиб олинса, умумлаштиришда эса ажратиб олинган ўхшаш, умумий ва муҳим белгиларга суянган ҳолда нарса ва ҳодисалар бирлаштирилади.

4. **Конкретлаштириш** – ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан қатъий назар, бир томонлама таъкидлашдан иборат фикр юритиш операциясидир.

Конкретлаштиришнинг биринчи функцияси: масалан, «ҳаракат» деган иборани ишлатиб, одам, машина, ҳайвон, сув ва самолёт кабиларни тасаввур қила олиш тушунилади. Кейинчалик эса ҳаракат тушунчасининг қўламини кенгайтиб боради, биологик, ижтимоий ва ҳоказо ҳаракатларни назарда тутди.

Конкретлаштиришнинг иккинчи функцияси куйидаги мисолларда ўзининг ёркин ифодасини топади: масалан, ложа, атиргул, бинафшани гулга; дафтар, ручка, чизгични ўқув қуролларига киритилади. Демак, бу мисолларда конкретлаштириш операцияси умумий ва яқка белгилари қам бўлган умумийликни очибди намоён бўлади. Умуман конкретлаштириш абстракциялашнинг контраст ҳолати бўлиб, инсон билиш фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

6. **Классификациялаш** деб бир туркум ичидаги нарсаларнинг бир-бирига ўхшашлигига ва бошқа туркумдаги нарсалардан фарқ қилишига қараб, нарсаларни туркумларга ажратиш тизимига айтылади. Фан оламида буюк кашфиёт бўлиб ҳисобланган Д.И. Менделеевнинг «Элементларнинг даврий тизими» жадвали классификация учун ёркин мисоллар. Бунда олим элементларни атом оғирлиги ортиб боришига, қимёвий сифатларининг бир типлигига ва бошқа белги ва аломатларига қараб тартиб билан жойлаштириб чиққан.

Фанда нарса ва ҳодисаларнинг табиатини ифодаловчи

муайян белги (аломат)лар асосида қилинган туркумлаштиришни классификация деб аташ қабул қилинган бўлиб, у *табiiй классификацияга* (экология фанидаги ҳайвонлар классификацияси, масалан: судралиб юрувчилар, сут эмизувчилар, сувда ва қуруqliкда яшовчилар, паррандалар, қушлар ва ҳ.), мабодо классификация асос қилиб олинган белги нарса ва ҳодисаларнинг табиатини ифодаламайдиган бўлса, у *сун'ий классификацияга* (масалан, кутубхонадаги китоблар мазмунига, шаклига, ноёблиги ва шунга ўхшаш белгиларга қараб тоқчаларга терилган) ҳамда *осдий классификацияга* (масалан психология соҳаларининг классификация қилиниши: инженерлик, авиация, космос психологияси, меҳнат психологияси, махсус психология ва ҳ.) бўлинади.

7. Системалаштириш операцияси ёрдамида нарса ва ҳодисалар, фанлар, фикрлар ва объектлар макондаги, вақтдаги эгаллаган ўрнига қараб ёки мантиқий жойлаштирилади. Фикр объектив ҳисобланган нарса ва ҳодисаларни замон (вақт), макон (фаза) ва мантиқий жиҳатдан маълум тартибда жойлаштиришдан иборат мазкур операция билимларни ўзлаштиришда, қўниқма ва малакаларни тартибга солишда муҳим роль ўйнайди.

Системалаштириш маконий (фазовий), хронологик белги ва мантиқий белгисига асосан уч турга ажратилади. Масалан, хондаги мебуларнинг бир текис жойлаштирилиши *маконий (фазовий) тизим* ушун мисол бўла олади. Тарихий воқеаларнинг хронологик тартибда жойлаштирилиши, кутубхонадаги китобларнинг хронологик жиҳатдан тартиб қўйилиши воқеаларни *замонга* (вақтга) қараб тизимга солиш дейиш мумкин. Математика, фалсафа, психология ва мантиққа доир асарларда илмий мақолаларнинг (яъни пункт, параграф назарда тутилмоқда) жойлашуви *мантиқий тизимга* солишнинг намунаси ҳисобланади.

Тафаккур шакллари

Тафаккур шакллари психологияда когнитив диссонанс, тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш босқичларида ифодаланади



1. **Когнитив диссонанс.** Инсонни янги билимларни излашга, муаммоларни ечимини топишга қорловчи ҳаяжонланиш, ажабланиш, қизиқиш, хайратланиш, лол қолиш, шубҳаланиш каби интеллектуал ҳисларнинг пайдо бўлиши.

2. **Тушунчалар.** Инсон воқеликни билиш жараёнида нарсаларни бир-бири билан таққослайди, уларнинг ўхшашлиги ва фарқини аниқлайди: анализ ва синтез йўли билан нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини оқади, фикран уларнинг белгиларини ажратади, бу белгиларни абстракциялаштиради ва умумлаштиради. Натيجада одам воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида тушунча ҳосил қилади.

Тушунчалар моҳияти ҳукмларда ёритилади, мавжуд ҳукмлар асосида хулоса чиқарилади, янги ҳукм ҳосил қилинади, топилган янги белгилар, аломатлар тушунчаларни янада бойитади.

3. **Ҳукмлар.** Нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган

фикр ҳукми деб аталади.

Моддий оламда ҳақиқатдан боғлиқ бўлмаган нарса ҳукмда боғлиқ қилиб кўрсатилса, бундай ҳукм *хато* (ёлғон) ҳукм деб аталади. Чунки бу ҳукмда акс эттирилган сифатлар (белги ва аломатлар) бу нарсаларга асло мувофиқ келмайди. Масалан, «Атом – модданинг бўлинмас заррачасидир» деган нотўғри ҳукмдир.

4. *Хулоса чиқариш*. Бир қанча ҳукмларнинг мантиқий боғланиши натижасида ҳосил бўлган янги ҳукм инсоннинг билиш фаолиятида алоҳида аҳамиятга эга. Психологияда хулоса чиқариш жараёнида фойдаланилган тайёр ҳукмлар *асослар* дейилади, уларни таҳлил қилиб чиқаришган янги ҳукм эса *хулоса* деб аталади. Хулоса чиқариш шундай тафаккур шаклидирки, бу шакл воситаси билан биз икки ёки ундан ортиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиламиз. Масалан: Ҳар қандай ҳаракат материя ҳаракатидир; Иссиқлик ҳаракат шаклидир деган иккита ҳукмни олайлик. Бу икки ҳукмдан; «Демак, иссиқлик материя ҳаракатидир» деган янги ҳукм чиқарилади.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади: *индуктив*, *дедуктив* ва *аналогик*.

Индуктив хулоса чиқариш – бу хулоса чиқаришнинг шундай мантиқий усулидирки, бунда бир неча якка ёки айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади. Масалан: Тошкент Педиатрия Тиббиёт институти талабалари қишқи сессияга пукта ҳозирлик кўрмоқдалар. Шаҳардаги бошқа олий ўқув юрти талабалари ҳам қишқи сессияга тайёргарликни кучайтирмоқдалар. Демак, Тошкент шаҳрининг барча олий ўқув юрти талабалари қишқи сессияга қунт билан тайёрланмоқдалар, деган ҳукм чиқарилади.

Дедуктив хулоса чиқаришда – умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун: Ўзбекистон «Камолот ЁИХ» аъзолари шижоатли ёшлардир. Тошкент Педиатрия Тиббиёт институти талабалари «Камолот ЁИХ» аъзосидирлар. Демак, улар ҳам

шижоатлидирлар.

Аналогик хулоса чиқаришнинг шундай шаклидирки, бунда икки предметнинг баъзи бир белгилари ўхшашлигига қараб, бу предметларнинг бошқа белгилари ўхшашлиги тўғрисида ҳам хулоса чиқарилади. *Аналогия* деб, нарса ва ходисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш шаклига айтилади. Шундай қилиб, аналогик йўл билан хулоса чиқарганда, мураккаб қонуниятлар тўғрисидаги билимлар ўзлаштирилмасда, лекин турмушнинг турли жабҳаларида ундан фойдаланиб турилади.

Психология фанида тафаккур куйидагича шартли классификация қилинади:

Кўргазмали-ҳаракат тафаккури. Бола туғилишидан тортиб, то унинг боғча ёшигача давр амалий фаолиятда кўргазмали-ҳаракат тафаккур ўсишининг асосий даври ҳисобланади. Мазкур ёшдаги инсон ана шу амалий фаолият жараёнида ақлий ҳаракатларни амалга ошириб, амалий билимларни ўзлаштиради, натижада *кўргазмали-ҳаракат тафаккури* ўсиб боради. Ушбу ёшдаги болалар ўзлари ўйнаётган нарсалар, ўйинчоқларни қўллари билан бевосита ушлаб кўриш орқали улар билан танишадилар, шунинг билан бирга уларни идрок қилишга интиладилар. Идрок қилган предметлар ва ўйинчоқларни ўзаро солиштирадилар, қисмларга ажратадилар, анализ ва синтез қиладилар, бўлақларга ажратилганларни яхлит қолга келтириб бирлаштирадилар. Катталар тушунтиришига ишонч ҳосил қилмасдак, айни чоғда уларни объектларни синдириб ёки бузиб бўлса ҳам уларнинг ечки тузилиши билан танишиш иштиёқи (майли) кучли бўлади. Шу билан бирга амалий характердаги муаммоларни қал қилишда кўпинча «бузиб-тузатиш» йўли билан ҳаракат қиладилар. Кўргазмали-ҳаракат тафаккури боғча ёшига етгандан сўнг болаларда ўз қийматини йўқота бошлайди.

Кўргазмали-образли тафаккур. Тафаккурнинг мазкур кўриниши 4-7 ёшгача бўлган болаларда намоён бўлиб, боғча

ёшидаги болаларда кўргазмали-харакат тафаккурининг амалий элементлари кўргазмали-образли тафаккур босқичига ўтгандан сўнг ҳам сақланиб қолади, лекин у ўзининг етакчи ролини йўқота бошлайди. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар билиш фаолиятида асосан кўргазмали образларга суяниб фикр юритадилар, мулоҳаза билдирадилар ва ҳукм чиқарадилар. Швейцариялик психолог Жан Пиаже тажрибаларнда 6-7 ёшдаги болаларга ҳамирдан баб-баравар қилиб ясалган иккита зувалачани кўрсатади, шу заҳотиёқ текширилувчилар уларнинг бир-бирига тенг эканлигига ишонч ҳосил қиладилар, тажрибанинг иккинчи босқичда зувалачанинг биттаси нон шаклига келтирилади, бу ҳолатни ўз кўзлари билан кузатиб турган болалардан сўралганда, улар зувалача ҳажмининг ўзгаришига қараб тенглик бузилган деб жавоб берганлар. Ушбу ҳолат боғча ёшидаги болаларда *кўргазмали-образли тафаккур* бевосита ва батамом уларнинг идрок жараёнларига боғлиқ эканлигини кўрсатади. Шунинг учун улар нарса ва ҳодисаларнинг, жисм ва предметларнинг кўзга яққол танилиб турувчи аломатига, хусусиятига, ташқи белгисига эътибор қиладилар. Лекин уларни ички боғланишлари, ўзаро муносабатларини билдириб келадиган муҳим, асосий сифатларига аҳамият бермайдилар. Объектларни фазода жойлашган ўрни, ташқи номуҳим белгиси уларнинг кўргазмали-образли тафаккурини вужудга келтиради. Масалан, уларнинг назарида одамлар бўйининг баланд ва пастлиги уларнинг ёшини (улуғлигини) белгилайди.

Интуитив ва аналитик тафаккур. Тафаккур активлигига қараб ихтиёрсиз (интуитив) ва ихтиёрлий (аналитик) тафаккур турларига ажратилади. *Интуиция* деб, мантиқий тафаккур ёрдамида кўп вақтлар давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифаларнинг тўсатдан, қутилмаганда ҳал қилиниб қолиши жараёни аталади. Шахснинг муайян соҳадаги ҳаётний ёки илмий тажрибаларига асосланган интеллектуал сезгирлигидан иборат фаолиятдир. Кўпинча ихтиёрлий тафаккур жараёни мулоҳаза, муҳокама, исботлаш, гипотеза қилиш каби шаклларда намоён бўлади.

Инсоният тараққиёти тарихидан шу нарсалар маълумки, йирик илмий кашфиётлар ҳам кўпинча худди шундай беихтиёр фикр қилиб турган маҳалда тўсатдан очилган. Жумладан, юнон олими Архимед солиштирма оғирлик қонунини зўр бериб ақлий меҳнат қилиш пайтида эмас, балки ҳеч қутилмаган жараёнда, ваннада чўмилиб турган пайтида кашф этган. Улуғ рус олими Д.И.Менделеевнинг ҳикоя қилишича, у элементлар даврий тизими жадвалини тузиш вақтида уч кеча-ю уч кундуз бетинлам меҳнат қилган, ammo бу вазифани ниҳоясига етказа олмаган. Шундан сўнг чарчаган олим иш столи устида уйқуга кетган ва тушида бу элементлар тартибли жойлаштирилган жадвални кўрган. Шунда Д.И.Менделеев уйқудан уйғониб, бир парча қоғозга тушида аён бўлган жадвални кўчириб қўйган.

Кўпинча психолог ва физиологлар таъкидлашларича, муаммонинг бундай осон равишда ечилиши ҳеч қутилмаган юқоридаги каби беихтиёр ҳал қилиниши шу кашфиётлар олам юзини кўргунича бўлган давр ичида ойлаб, йиллаб қилинган меҳнатнинг якуни, яъни тугалланмай қолган тафаккур жараёнининг ниҳоясига етишидир, деб баҳоламоқдалар.

Фикр юритилиши лозим бўлган нарса ва ҳодисаларни идрок ёки тасаввур қилиш мумкин бўлса, бундай тафаккур конкрет тафаккур деб аталади. У ўз навбатида *яққол-предметли тафаккур* ва *яққол-образли тафаккур* номи билан икки турга ажратилади. Агар фикр юритиш объекти бевосита идрок қилинса, бундай тафаккур *яққол-предметли тафаккур* дейилади. Фикр юритилаётган нарса ва ҳодисалар фақат тасаввур қилинса, бундай тафаккур *яққол-образли тафаккур* деб аталади. Тафаккурнинг бир тури хотира ёки хаёл тасаввурига асосланган ҳолда намоён бўлади.

Абстракт тафаккур нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сўзларда ифодаловчи тушунчаларга таяниб фикр юритишдир. Алгебра, тригонометрия, физика, чизма, геометрия, олий математика масалаларини ечиш вақтида фикр юритиш, мулоҳаза билдириш абстракт тафаккурга хос мисоллардир.

Ҳодисаларни изоҳлашга, фараз қилишга қаратилган тафаккур назарий тафаккур деб аталади. Тушунчалар ўртасидаги боғланишларни, муносабатларни, ички боғланишларни ёрғитиб бориш ва шу боғланишларни назарий жиҳатдан фикр юритиш йўли билан изоҳлаш каби жараёнларни назарий тафаккур ёрдамида амалга ошириш мумкин.

Назарий тафаккур жараёнларида «Нега?», «Нима учун?», «Нима сабабдан?», «Бунинг ўзи нима?», «Бу ҳодиса, ҳолатлар ёки тушунчалар ўртасида қандай ўхшашлик ва тафовутлар мавжуд?» каби қатор саволлар вужудга келади. Берилган саволларга атрофлича ўйлаб, мантиқан оқилона тузилган жавоблар ҳам топилади. Жумладан, «Кит – сут эмизувчидир», «Характер – икгимой турмуш маҳсулидир» ва бошқ.

Воҳеликни ўзлаштириш воситаси билан реал нарса ва ҳодисаларни яратишга йўналтирилган фикр юритиш амалий тафаккур деб аталади. У қўйилган амалий ва назарий вазифаларни янги усуллар билан ҳал қилиш, онгимизда янги тасаввур, тушунча ва ҳукмлар ҳосил қилиш, муайян янги нарсалар яратиш билан боғлиқ мураккаб тафаккур жараёнидир.

Психологияда бир-бири билан узвий равишда боғланган мулоҳаза юритишдан иборат мантиқий тафаккур жараёнини дискурсив тафаккур деб аташ қабул қилинган.

Ижодий тафаккур мураккаб билиш фаолиятидан бири бўлиб тадржий равишда, изчил ўзаро боғланган жараёнлардан ташкил топади: даставвал саволлар туғилади, вазифа аниқланади, масалани ечиш ёки саволларга жавоб қидириш жараёни вужудга келади.

Ижодий тафаккур тури ўзининг самарадорлиги ва долзарблиги, универсаллиги билан бошқа фикр юритиш жараёнларидан фарқ қилади, янги-янги муаммоларни ўйлаб чиқишда, масалани ҳал қилишда зарур жараён бўлиб, инсоннинг билиш фаолиятида етакчи роль ўйнайди.

Психология фанида тафаккурни реалистик ва аутистик

турларга ажратиб ўрганиш ҳолати ҳукм суриб келмоқда. Одатда реалистик тафаккур қўршаб олган атроф-муҳитни ўрганишга, акс эттиришга қаратилган фикр юритиш бўлиб, у мангикий қонун ва қоидаларга бевосита бўйсунди ва уларнинг ёрдами билан воқеликни акс эттиради.

Аутистик тафаккур инсоннинг хоҳиш ва истакларини амалга ошириш билан узвий боғлиқ равишда содир бўлади. Амалга оширилиши лозим бўлган тафаккур ҳаракатлари фақат ўша шахснинг ўз тилаklarини рўёбга чиқаришга йўналтирилган фикр юритишдан иборат бўлса бу индивидуалистик ёки индивидуалистик тафаккурдир.

Масала ечимини қабул қилишга ва инфорацион тайёргарлик кўришга қаратилган фикр юритиш визуал тафаккур дейилади. Визуал тафаккур мақсадга мувофиқ ҳаракатлар ёки англашилмаган операциялар, чунончи, образлар манипуляцияси ва трансформацияси ёрдами билан амалга оширилади ва «аклий айланиш»да намоён бўлади.

Қисқа вақт бирлиги ичида янги, оригинал фикрлар яратиш ёки муҳим илмий, амалий масалаларни ҳал қилиш билан белгиланадиган тафаккур продуктив тафаккур дейилади.

Репродуктив тафаккур эса пассив, тайёр мулоҳазаларни ўзлаштириб олишга ва «тайёр ҳолда» ундан фойдаланишга қаратилган инсоннинг билиш фаолияти кўринишидир.

Фазовий тафаккур деганда нарса ва ҳодисаларнинг фазода рационал жойлашини, замон ва макон муносабатларини, мураккаб боғланишларини адекват равишда акс эттиришдан иборат фикр юритиш жараёни тушутилади. Инсоннинг фазовий тафактури хотира ва хаёл тасаввурлари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Тафаккурнинг индивидуал хусусиятларига (сифатларига) билиш фаолиятининг мазмундорлик, мустақиллик, эпчиллик, самарадорлик, фикрнинг кенглиги, тезлиги, чуқурлиги ва бошқа сифатлари киритилади.

Тафаккур мазмундорлиги деганда инсоннинг тевақаратрофдаги моддий воқелик тўғрисида онгида қай миқдорда

(кўламда) мулоҳаза, муҳокама, фикр, муаммо ва тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади.

Тафаккурнинг чуқурлиги деганда, моддий дунёдаги нарса-ҳодисаларнинг асосий қонунлари, қонуниятлари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боғланишлари, муносабатлари тафаккуримизда тўлиқ акс этганлигини тушунишимиз керак.

Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги, чуқурлиги каби сифатлари билан мунтазам алоқада бўлади. Инсондаги нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим белги ва хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган, ўтмиш юзасидан, ҳозирги давр ҳақида, шунингдек, келажак тўғрисидаги мулоҳазалар, муаммолар ва тушунчаларни қамраб олган тафаккур кенг тафаккур дейилади.

Тафаккурнинг мустақиллиги деганда, кишининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига конкрет мақсад, янги вазифалар қўя билгани, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз (гипотеза) қилиши, натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасисиз, ўзининг ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул ва воситалар топиб, мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш керак. Тафаккурнинг мустақиллиги ақлнинг *сервисаббуслиги, тишиқлиги ва танқидийчилиги*да намоён бўлади.

Тафаккурнинг ихчамлиги деганда, муаммони ҳал қилишнинг дастлаб тузилган режаси мазкур жараёнда масала ечилиш шартини қаноатлангирмай қолса, номутаносиблик ҳосил бўлса, ҳеч иккиланмай эластик равишда ўзгартиришлар киритишдан иборат фикр юритиш фаолиятини тасаввур қилишимиз шарт.

Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга ва муаммога тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланиб, тафаккур жараёнларининг тезлиги ва жараёнларнинг маълум фўрсат ичида қанчалик самара берганлиги билан баҳоланади.

Фикрларнинг тезлиги ўқувчи ва талабаларга жуда зарур психологик қуроли бўлиб хизмат қилади. Имтиҳон пайтида, семинар машғулотларида фаол иштирок этган талаба

ҳаяжонланиб, эгаллаган билимларини вақтинча унутиб, ўзини йўқотиб қўяди. Ўринсиз, салбий эмоциялар (ҳистуйғулар) унинг тафаккурини тормозлаб, муваффақиятсизликка олиб келади, яъни фикрни баён қилишда инертлик пайдо бўлиб, кейинчалик бутунлай тормозланишга айланади. Баъзи талабалар, аксинча, имтиҳонда ҳаяжонланиб, фикрлари раволашади. Қаттиқ ҳаяжонланиш, қаттиқ ташқи таъсир натижасида уйқудаги айрим нейронлар уйғониб функцияси жадаллашиб кетади ва фикр «бирданига» равшанланиши мумкин. Шунинг учун ўқитиш жараёнида талаба ва ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини тўғри баҳолашда уларнинг индивидуал-типологик хусусиятларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Интерактив усул ва график организаторлар

Қорбўрон усули

Икки гуруҳ талабалари бир муаммо ёки вазиятни муҳокама қилиб энг қўл меъдорда тўғри жавоблар олиш кўзда тутилади. Ҳар бир тўғри жавоб юмалоқланган қор кўринишида ўша гуруҳга балл тариқасида ёзиб қўйилади. Энг кўп балл олган гуруҳ, аъло баҳоланади.

Қорбўрон усули саволлари:

1. Тафаккур нима ва у қандай тузилишга эга?
2. Тафаккур қандай операцияларни амалга оширади?
3. Муаммолар ечими қандай босқичда аниқланади?
4. Тафаккур турлари ҳақида гапиринг.
5. Тафаккур қандай сифатлардан иборат?

Тоифалар жадвали

ТОИФАЛАШ ЖАДВАЛИ

Тоифа-хусусият
ва муносабатларни
муҳимлигини
намоён қилувчи
(умумий) аломат.

Амратилган
аломатлар асосида
олинган
маълумотларни
бирлаштиришни
таъминлайди.

Тизимли фикрлаш,
маълумотларни
тузишга
келтириш,
тизимлаштириш
кўникмаларини
ривожлантиради.

Тоифали шарҳларни тузиш қоидаси
билан танишадилар. Ақлий ҳужум /
кластер тузиш/ янги ўқув материали
билан танишишдан сўнг, кичик
гурuhlарда, олинган маълумот
лавҳаларини бирлаштириш имконини
берадиган тоифаларни излайдилар.

Тоифаларни жадвал кўринишида
расмийлаштирадилар. Ҳоjarларни /
маълумотларни тоифага мос
равишда бўладилар. Иш жараёнида
тоифаларнинг айрим номлари
ўзгариши мумкин. Янгилари пайдо
булиши мумкин.

Иш натижаларининг тақдими

Топшириқ: Тафаккур жараёнининг тузилишини
“Тоифалар жадвали” бўйича ишлаб чиқинг.

Тафаккур жараёнининг тузилиши

Реалистик Анализ ва синтез	Ихчамлиги Фазовий Тақдослаш	Абстракция Интуитив Репродуктив	Умумлаштириш Визуал
Продуктив Чуқурлиги	Хулоса Конкретлантир иш	Аналогик Классификациял аш	Танқидийлиги Когнитив диссованс
Сермаҳсулли ги Ҳужм	Пишқлиги Назарий	Мавҳум тафаккур	Аниқ тафаккур Дасқурсив Кенглиги

Амалий Индуктив Муस्ताқиллиг и Кўргазмали- харакат	Дедуктив Тезлиги Аутистик	Кўргазмали- образли Мазмундорлиги Тушунча Ижодий	Аналитик Системалаштир иш
---	---------------------------------	--	---------------------------------

Баъжарилиши бўйича намуна:

Тафаккур жараёнининг тузилиши			
Тафаккур операциялари	Тафаккур шакллари	Тафаккур туллари	Тафаккур сифатлари
Анализ ва синтез Таққослаш Конкретлаштириш Умумлаштириш Абстракция Системалаштириш Классификациялаш	Когнитив диссонанс Тушунча Ҳукм Хулоса Индуктив Дедуктив Аналогик	Реалистик Продуктив Кўргазмали- харакат Амалий Интуитив Репродуктив Иъзарий Фазовий Аутистик Мавҳум тафаккур Кўргазмали- образли Ижодий Аналитик Аниқ тафаккур Дискурсив Визуал	Икчамлиги Чуқурлиги Сермаҳсуллиги Муस्ताқиллиги Пинҳонлиги Тезлиги Танқидийлиги Кенглиги Мазмундорлиги

Психологик тест:

Мантикий фикрлашни текшириш методикаси

Сизга мантикий-санок муносабатларини аниқлаш учун 20 та вазифа таклиф қилинмоқда.

Ҳар бир вазифада қайси бири катта ёки кичиклигини аниқлаш ва топилган натижани чизик тагига белгилар (< >) ёки

«катта», «кичино» сўзлари билан ёзиш зарур. Барча вазифаларни мияда, иложи борича тез ва хатосиз ечиш керак. Вазифаларни ечиш учун 10 дақиқа берилади.

2.2-жадвал

1. <u>A B дан 6 марта катта</u> <u>B B дан 7 марта кичик</u> B A	2. <u>A B дан 10 марта кичик</u> <u>B B дан 6 марта катта</u> B A
3. <u>A B дан 3 марта катта</u> <u>B B дан 6 марта кичик</u> B A	4. <u>A B дан 3 марта катта</u> <u>B B дан 5 марта кичик</u> B A
5. <u>A B дан 3 марта кичик</u> <u>B B дан 5 марта катта</u> B A	6. <u>A B дан 9 марта катта</u> <u>B B дан 12 марта кичик</u> B A
7. <u>A B дан 6 марта катта</u> <u>B B дан 7 марта кичик</u> B A	8. <u>A B дан 3 марта кичик</u> <u>B B дан 7 марта катта</u> B A
9. <u>A B дан 9 марта катта</u> <u>B B дан 4 марта кичик</u> B A	10. <u>A B дан 2 марта кичик</u> <u>B B дан 8 марта катта</u> B A
11. <u>A B дан 3 марта кичик</u> <u>B B дан 4 марта катта</u> B A	12. <u>A B дан 2 марта катта</u> <u>B B дан 5 марта кичик</u> B A
13. <u>A B дан 10 марта кичик</u> <u>B B дан 3 марта катта</u> B A	14. <u>A B дан 5 марта кичик</u> <u>B B дан 2 марта катта</u> B A
15. <u>A B дан 4 марта катта</u> <u>B B дан 3 марта кичик</u> B A	16. <u>A B дан 3 марта кичик</u> <u>B B дан 2 марта катта</u> B A
17. <u>A B дан 4 марта катта</u> <u>B B дан 7 марта кичик</u> B A	18. <u>A B дан 4 марта катта</u> <u>B B дан 3 марта кичик</u> B A
19. <u>A B дан 5 марта кичик</u> <u>B B дан 8 марта катта</u> B A	20. <u>A B дан 7 марта катта</u> <u>B B дан 3 марта кичик</u> B A

Вақт ўтиниши билан эксперимент тугатилади ва тўғри ечилган вазифалар сони аниқланади. Бунда 10 тадан ортиқ вазифани ечиш катталар учун меъёр ҳисобланади.

Қалит:

1. $B > A$; 2. $B > A$; 3. $B > A$; 4. $B > A$; 5. $B < A$; 6. $B > A$;

7. $B > A$; 8. $B < A$; 9. $B < A$; 10. $B < A$; 11. $B < A$; 12. $B > A$;
 13. $B > A$; 14. $B > A$; 15. $B < A$; 16. $B > A$; 17. $B > A$; 18. $A > B$;
 19. $B < A$; 20. $B < A$.

Психологик тренинг:

Фикр ва тезлик мувозанати ўйини

Мақсад: Бош миё ярим шарларининг бир-бирига нисбатан қанчалик мустақил ишлай олишини аниқлаш.

Бажариш: Бу ўйинда 1 дан 20 гача бўлган сонлардан фойдаланилади, яъни сўз билан 1 дан 20 гача саналади, ва бир вақтнинг ўзиде 20 дан 1 гача бўлган рақамларни тескари сита ёзилади.

Намуна:

<u>Сўзда</u>		<u>Ўзвда</u>	
1	11	20	9
2	12	19	8
3	13	18	7
4	14	17	6
5	15	16	5
6	16	15	4
7	17	14	3
8	18	13	2
9	19	121	
10	20	11	
		10	

Сонларни ёзиш ва айтиш пайтида текширувчи секундамерга қараб туради ва натижа ёзиб борилади. Агар 1 та хато қилса яъни номерлар тўғри келмаса йиғган сониялар сонига яна бир сония қўшилади.

Яъни 20,13 да тугатган бўлса 21,13 қилиб ҳисобланади. Ўйин сўнгиде гуруҳдаги ҳамма талабаларнинг йиғган сониялар сонларини солиштирилади ва энг кам вақт ичида аниқ, тўлиқ айтиб, ёзган интирокчи балл билан тақдирланади.

Вазиятли масалалар:

Масала. Қуйидаги мисолларда тафаккурнинг қайси алоҳида сифатлари намоён бўлади:

а) Тизим вақтда трамвай бекатига келиб, у ерда кишилар кўпчилигини пайқайсиз ва трамвай келмаганига анча вақт

бўлганини фаҳмлайсиз.

б) Бир кунги уйга келгач, мактабгача тарбия ёшидаги ўғлининг ноодатий тинч ва камгап бўлиб қолганини сезиб, онаси беихтиёр унинг касал бўлиб қолгани ёки бир айб иш қилиб қўйгани ҳақида ўйлайди.

Мавзуга оид таст саволлари:

1. Нарса ва ҳодисаларни яширми томонларини, ички мураккаб боғланишларни билвосита аке эттирувчи жараён бу -

барча билиш жараёнлари;

идрок;

тафаккур;

хотира;

ҳиссий билиш жараёни.

2. Тафаккур босқичларининг кетма-кетлиги тўғри берилган вариантни кўрсатинг:

когнитив диссонанс, тушуниш, мулоҳаза, хулоса;

когнитив диссонанс, мулоҳаза, тушуниш, хулоса;

хукм, тушуниш, хулоса;

барча жавоблар тўғри;

барча жавоблар нотўғри.

3. Кўргазмали-ҳаракат тафаккури қайси ёшда устуналик қилади?

3-4 ёшда;

4 - 6-7 ёшда;

12-15 ёшда;

2 ёшда;

15 ёшда юқори.

4. Кўргазмали-образли тафаккур қайси ёшда устуналик қилади?

3-4 ёшда;

4 - 6-7 ёшда;

12-15 ёшда;

2 ёшда;

15 ёшда юқори.

5. Қуйидаги сифатларнинг қайси бири тафаккурга ҳос эмас?

Мазмундорлик;

чуқурлик, кенглик;
мустақиллик, сермахсуллик;
барқарорлик;
ихчамлик, тезлик.

**6. Объект идрок ёки тасаввур қилиниши мумкин бўлса,
бундай тафаккур тури -**

аниқ;
мавҳум;
амалий;
аналитик;
продуктив.

**7. Объектни безосита идрок қилиш мумкин бўлмаса,
бундай тафаккур тури -**

аниқ;
мавҳум;
амалий;
аналитик;
продуктив.

**8. Субъектнинг ўз хоҳиш-истаклари билан боғлиқ
тафаккур тури -**

реалистик;
визуал;
аутистик;
продуктив;
репродуктив.

**9. Янги, оригинал фикрлар яратиш билан боғлиқ
тафаккур тури -**

продуктив;
репродуктив;
визуал;
дискуссив;
фазовий.

**10. Тайёр мулоҳазалардан фойдаланишга қаратилган
тафаккур тури -**

продуктив;
репродуктив;
визуал;
дискуссив;

фазовий.

11. Нарса ва ҳодисаларни фикрлан ёки амалий тарзда қисмларга ажратиш бу-

синтез;

таққослаш;

анализ;

тизимлаштириш;

мавхумлаштириш.

12. Нарса ва ҳодисаларни ўқиниш ёки фарқини аниқловчи тафаккур операцияси бу-

анализ ва синтез;

таққослаш;

классификациялаш;

аниқлаштириш;

мавхумлаштириш.

Назорат саволлари:

1. Тафаккур нима ва у қандай тузилишга эга?
2. Тафаккур қандай операцияларни амалга оширади?
3. Муаммолар ечими қандай босқичда аниқланади?
4. Тафаккур турлари ҳақида гапиринг.
5. Тафаккур қандай сифатлардан иборат?

Реферат учун мавзулар:

1. Ижодий фикрлаш психологияси.
2. Инсон тафаккурининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Тафаккурни ривожлантириш воситалари.

Мустақил иш учун топшириқлар:

1-топшириқ. «Мантиқий фикрлашни текшириш» методикаси ёрдамида синалувчиларнинг тафаккурини ўрганиш.

2-топшириқ. Тафаккурни ривожлантирувчи тренинг ва машқларни синалувчиларга ўтказиш ва натижаларни таҳлил қилиш.

§2.5. Нутқ ва хаёл

2.5.1. Нутқ

Таянч иборалар: нутқ, тил, вербал нутқ, невербал нутқ.

Инсон тил ёрдами билан бошқа одамларга ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакка оид нарсалар, воқеалик юзасидан ахборот, хабар, маълумот бериши мумкин.

Одамдаги шахсий индивидуал тажрибанинг умуминсоний тажриба билан боғлиқлиги кишиларда тилнинг мавжудлиги билан изоҳланиб, у оддий қилиб тушултирилганда сўз ва белгилар тизими ҳамда йиғиндисидан иборатдир.

Белгилар ва уларнинг ахамияти инсоннинг юксак психик функциялари (аяни идрок, хотира, тафаккур, хаёл)нинг воситасидир. Одатда белгилар турли-туман бўлишидан қатъий назар уларнинг энг муҳими – бу сўздир. Хар бир сўз маълумот, хабар, ахборот вазифасини бажаради ва муайян мазмунни ўзида акс эттиради.

Тилнинг асосий функциялари:

1) тил яшашнинг воситаси, ижтимоий тажрибани авлоддан авлодга узатиш, бериш ва ўзлаштириш курали тарзида вужудга келади;

2) тил восита ёки коммуникация усули, ҳатто одамларнинг хатти-ҳаракатларини бошқарувчи курали сифатида намоён бўлади;

3) тил интеллектуал фаолиятнинг курали сифатида хизмат қилади (муаммоли вазият моҳиятини тушуниш, ечишни режалаштириш, ижро этиш, мақсад билан солиштириш).

Одам ўзи хоҳ амалий хоҳ ақлий ҳаракат қилишидан қатъий назар уни режалаштириб, бунинг ечими учун восита қидиришнинг ва умумий фикрий масалаларини ҳал қилишнинг асосий курали тил ҳисобланади.

Нутқ фаолияти – одам томонидан ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш, авлодларга узатиш ёки коммуникация ўриштириш, ўз шахсий ҳаракатларини режалаштириш ва амалга ошириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир.

Нутқ турларининг Э.Ф.Гозиев муайян асосларига суянган ҳолда *новербал* ва *вербал* турларга бўлади. *Новербал* нутқ генетик келиб чиқиш жиҳатидан бирламчи ҳисобланади, чунки инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиёти даврида даставвал товушсиз, сўзсиз нутқ турлари пайдо бўлган бўлиб, у ўз ичига шахс камолотининг йирик санасини қамраб олган.

Новербал нутқ турини шартли равишда қуйидаги кўринишларга ажратиш мумкин:

✓ имо-ипгора,

✓ мимика,

✓ пантомимика,

- ✓ экологик, яъни акс-садо,
- ✓ сигнификация,
- ✓ дактологик (бармоқ нутқи).

Имо-ишора инсон ҳаёт ва фаолият кўрсатини лаврининг дастлабки палласида асосий нутқ тури сифатида алоҳида аҳамият касб этган. Этник стереотиплар асосида муайян кечинмаларни, маълум ахборотларни шахслараро муносабат жараёнида узатиш ва қабул қилишда ифодаланувчи товушсиз, лекин маъноли, мазмунли нутқ тури *имо-ишорали* нутқ дейилади. Масалан, ўзбекларда фикрни тасдиқлаш олд томонга бош силташ билан ифодаланса, худди шу маънони булғорларда бошни сарак-сарак қилиш аниқланади.

Мимика юз ҳаракатлари (физиономия) ёрдамида инсонни инсон томонидан идрок қилиш, ўзгалар фикрига жавоб қайтариш жараёнида шахслараро муносабатга киришда намоён бўлувчи новербал нутқ (табассум, жилмайиш, мийғида қулиш, лаб қисил ва ҳ.к.) туридир.

Пантомимика юз тавда ҳаракатлари, тана аъзолари, қадди-комат ёрдами билан фикрларни узатиш, сюжетли, қовдалли, маъноли, драматик кечинмалли новербал нутқ туридир. У ўз моҳияти қўлами билан мимикадан устувор хусусиятга эга бўлиб, ахборотлар, интим ҳолатлар, мураккаб кечинмалар юзасидан ўзгаларга маълумот узатиш тарзида ҳукм суриб, юмор ҳиссини, кўрқанч туйғусини, заҳмат образини, даҳшат кечинмасини ўзида акс эттириб, қўпинча коммуникатив функцияни ижро этади, ҳиссий алоқа ўрнатилиш орқали таъассуротлар мукаммаллиги таъминланади.

Экологик ёки садо деганда айрим хис-ҳаяжонли шартли товушларда муҳассамлашган ахборот узатиш ва қабул қилиш мақсадини амалга оширувчи, табиий тўсиқларга урилиб қайтувчи алоқа воситаси тушунилади.

НOVERBAL туркумга кирувчи *сигнификация* бошқалардан ўз тузилиши, мазмуни, шакли билан кескин ажралиб туриб, у аниқ шартли аломатлар орқали муайян мантиқий юктамани ўзида акс эттирувчи коммуникатив хусусиятли новербал нутқ туридир. У шартли белгилар, сигналлар, моделлар шаклида ифодаланиши мумкин. Ҳар бир «сигнал» ўз қўлами, тақрорланиш суръати, tempi, частотаси билан муайян маълумот узатиш ёки қабул қилиш

имкониятига эга бўлиб, шартли аломатлар негизида мазмун ёки моҳият ётади. Морзе алифбоси ва шунга ўхшаш ҳозирги замон алоқа қурилмалари қўл ёрдами билан (асбобни босиш орқали) хабар узатишга ёки қабул қилишга мўлжалланган. Ҳозирги замон рақиялари ҳам худди шунга ўхшаш коммуникация қуроли вазифасини бажаради.

Новербал нутқнинг яна бир тури *дактологик (бармоқ) нутқ* деб аталиб, у инсон тана аъзолари, имо-ишоралар, мимика, ҳуллас ҳиссиёт ёрдами билан муомала ўрнатишга қаратилган алоқа воситасидир. Сўз орқали ифодаланувчи нутқ мазмуни маъноли қўл, юз ҳаракатларига, айрим ҳаяжонли садога, қаҳр-ғазаб, илиқ табассум, қаҳқаҳага кўчирилиб, бунда ҳаракатнинг тақрорланиши ахборот мазмунини бойитади, кучайтиради, маълумотлар узлуксизлигини таъминлаб туради.

Вербал нутқ туркумини шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1) оғзаки;

- 2) ёзма;
- 3) монологик;
- 4) диалогик;
- 5) полилогик;
- 6) тапқки;
- 7) ички;
- 8) экспрессив;
- 9) импрессив;
- 10) лаконик (қатра, йиғиқ);
- 11) эпик (ёйиқ);
- 12) аффектив (жаҳл ҳолатидаги).

Оғзаки нутқ новербал туркумдан кейин пайдо бўлган нутқ туридан бири ҳисобланиб, у шартли равишда қуйидаги нутқ кўринишларида ифодаланади: монологик, диалогик, полилогик, тапқки, ички, экспрессив, импрессив, лаконик (йиғиқ, қатра), аффектив (ҳис-ҳаяжон, жаҳл).

Оғзаки нутқ пауза, мантиқий ургу, темп, тембр, частота, ритмика ва бошқа таъкилий қисмлар ҳамда механизмларни ўзида муҳассамлаштирган, тилнинг барча қондалари, қонуллари, шартли белгилар сифатида хизмат қилишга асосланади.

Коммуникатив хусусиятли ахборотлар оддий хабар, сўроқ, ундов маъносини аниқлаувчи маълумотлар оғзаки нутқнинг

мураккаб ҳамда ранг-баранг тузилишга эга эканлигидан далолат беради.

Оғзаки нутқ ўзининг жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатилишдаги ихчамлиги, толқинининг олдини олаш имконияти мавжудлиги унинг кенг қиррали эканлигини билдиради.

Монологик нутқ оғзаки нутқнинг дастлабки тури бўлиб, у яқка шахснинг ички кечанмаларини тип механизmlарига асосланган ҳолда акс эттирувчи, унинг ўзига қаратилган (эгоцентрик), таъсирланишини ифодалашга ва ахборот узатишга мўлжалланган нутқ туридир.

Диалогик нутқ икки шахс ўртасида намоён бўлувчи, ахборот узатишга ва қабул қилишга мўлжалланган нутқ туридир. Унинг монологик туридан фарқли томони фикр моҳияти нутқ фаолияти қатнашчиларида англаinganдан кейин у ёки бу шаклда қисқартириш имкониятига эга.

Полилогик нутқ деб бир нечта кишилар билан амалга оширишга мўлжалланган, триада ва полиада негизга қурилувчи, ахборот узатиш ва қабул қилишга йўналтирилган, баҳс таркиблари иштирок этувчи оғзаки нутқ турига айтилади.

Артикуляцион ашпарат орқали вужудга келувчи, вербал ҳолатларда акс этувчи, ўзгаларга йўналтирилган, ҳар хил хусусиятли вазиятларда намоён бўлувчи нутқ турига *ташқи* нутқ деб аталиб, унда тилнинг барча қоидалари ва қонуниятлари мужассамлашган бўлиб, у узатиш ва қабул қилиш, идрок этиш ва тушунишдан иборат муомала қуроли, воситаси вазифасини ижро этади.

Муайян ахборотларни тартибга келтириш, гоъларни яратиш, фикрий дастурни ишлаб чиқишга мўлжалланган, лекин латент давридаги маълумотлар мажмуасидан тузилувчи нутқ тури *ички* нутқ дейилиб, унинг муҳим хусусиятларидан бири — бу кўлам жиҳатдан ташқи нутқдан кенгрок эканлигидир. Яна бир хусусияти эса тафаккур механизми функциясини бажаришидир.

Экспрессив нутқ деганда ахборотлар ички моҳиятини ташқи ҳис-ҳаялжон таркиблари билан кучайтирувчи, шахслараро муносабатни яққол ифодаланишини акс эттирувчи, овозли, тил воситаларига асосланувчи нутқ тури тушунилиб, у ўзининг тезкорлиги ва вазиятбоплиги билан бошқа нутқ турларидан

ажралиб туради.

Ички кечинмалар шахсий фикрлаш билан уйғунланиши туфайли фикрий боғланишни вужудга келтирувчи, ҳолатлар, ҳодисалар моҳиятини ички ва ташқи омилларга асосланиб акс эттирувчи нутқ турига эса *импрессиив* нутқ дейилади.

Миллат ва элатларнинг тил бойлиги мақоллар, донишмандликлар, ҳикматлар, маталиар сифатида шаклланган, юксак мантиқий юкламага эга бўлган йиғиқ нутқ тури лаконик, яъни *йиғиқ қатра* нутқ дейилади. Масалан, «Етти ўлчаб – бир кес», «Сабрнинг таги – сариқ олтин».

Аффеқтив нутқ турли омиллар таъсирида бирданига вужудга келувчи, жаҳлнинг маҳсули бўлиб, бунда у тўсатдан суҳбатдош, рақиб томонга узатиловчи, ўта таъсирчан, хавфли, руҳий нишон вазифасини бажариб, зарбаси жиҳатидан альтернативи йўқлиги билан бошқа нутқ турларидан кескин ажралиб туради. Жаҳл, қасос, алам, тажовуз кечинмаларини ўзида акс эттириб, ўта танглиқ, зўриқиш (стресс) маҳсули бўлиб ҳисобланади («Жаҳл келганда – ақл кетади»; «Ҳиссиёт билан эмас, балки ақл билан иш тут»).

Ёзма нутқ инсоният тарихининг тараққиёт босқичида пайдо бўлиб, қозиргача у ўз ривожланишида давом этмоқда. Э.Ф.Ҳозиев таърифиغا, тилнинг барча қондаларига (орфографик, морфологик, синтаксик, лексик, орфоэпик, лингвистик, фонематик, флексив ва ҳ.к.), қонуниятларига, механизмларига (жонли ифодаларни муҳасаммалаштирган ҳолда) асосланган тарзда, муайян шартли аломатлар (графиклар) ёрдамида шакл, тузилиш, маъно, мазмун ва моҳиятини узлуксиз, тадрижий равишда ахборотларга айлантириб берувчи нутқ тури *ёзма* нутқ дейилади.

Ёзма нутқ турлари:

- а) монологик (драма),
- б) диалогик (бадний асар жанрларида),
- в) ички,
- г) лаконик (йиғиқ қатра),
- д) эпик (ёйиқ, йирик роман, қисса ва бошқалар).

Ёзма нутқнинг *монологик ва диалогик* турлари бадний асарларда ўз ифодасини топган бўлиб, оғзаки нутқдагидан фарқли

ўлароқ тил бойликларига бевосита асосланиб, янгиликлар яратиш, ижод қилиш сўзлар орқали моҳият касб этади, у ёки бу шаклда тартибга келтирилади. *Лаконик (йиғиқ, қатра)* нутқ ҳам оғзаки нутқдагидай маъно касб этса, *эпик (ёйиқ)* нутқ йирик асарлар, монографиялар моҳиятини тўлақонли акс эттириш билан бошқа нутқ турларидан фарқланади.

2.5.2. Хаёл

Тиланч иборалар: хаёл, хаёл турлари, хаёл хусусиятлари.

Жаҳон психологиясида *хаёл* инсоннинг ижодий фаолиятининг таркибий қисми сифатида талқин қилинади, у таълимий хусусиятли хатти-ҳаракатнинг оралиқ ва якуний маҳсуллари орқали акс этади, муаммоли вазиятда новчиқлик, номаълумлик аломатлари вужудга келса, у ҳолда фаолият режасини қайта кўриб чиқишни таъминлаш имкониятига эга.

Хаёлнинг асосий вазифаси амалий фаолият бошланмасдан туриб, унинг маҳсулиниқ олдиндан тасаввур қилиш ва уларни тинсоллар тариқасида вужудга келтиришдан иборатдир. Хаёл бошқа билиш жараёнлари билан узвий алоқада бўлиб, уларни акс эттириш имкониятининг тўлароқ рўёбга чиқишига ёрдам беради. Айниқса, у тафаккур билан бевосита алоқада бўлади, худди шу боисдан уларнинг ҳар иккаласида ҳам башорат қилиш, олдиндан пайқаш, сезиш, истиқбол режасини тузиш имконияти мавжуд. Улар ўртасида бир қатор ўхшашликлар ва айрим фарқлар мавжуд, яъни:

✓ хаёл тафаккур сингари муаммоли вазиятда, масала ва топшириқлар ечиш жараёнида тутилади;

✓ янги ечим, усул, восита қўдиришда ва уларни саралашда умумийлик мавжуд;

✓ хаёлнинг ҳам, тафаккурнинг ҳам пайдо бўлиши шахснинг эҳтиёжларига бевосита боғлиқ;

✓ эҳтиёжларни қондиришнинг дастлаб хаёлий образлари яратилади, унинг натижасида вазиятни ёрқин тасаввур қилиш имкони тутилади;

✓ хаёлда олдиндан акс эттириш жонли тасаввурлар тарзида, яққол тинсоллар шаклида вужудга келса, тафаккурда улар умумлашмалар, тушунчалар, билвоситалик хусусияти

оркали рўёбга чиқади.

Хаёл жараёни тафаккурдан фарқли ўлароқ муаммоли вазиятнинг маълумотлари қанчалик исаниқ бўлса, шунчалик тасаввур образлари яратиши учун қулай имконият туғилади, унинг механизмлари тезкорликда ишга тушади.

Хаёл турлари. Инсон қуйидаги ҳолатларда хаёлот оламига кириб бориши мумкин:

1) инсон ҳеч қандай йўл билан ҳал қилиб бўлмайдиган масалалар, муаммолар исканжасидан беркинниш мақсадида;

2) турмушнинг оғир шароитларидан, заҳматларидан химояланиш ниятида;

3) шахсий нуқсонларнинг таркибидан;

4) ушалмаган армондан;

5) патологик ҳолатга (руҳий нуқсонга) учраганда;

6) алкоголизм, наркомания ва бошқа вазиятларда.

Хаёлот (фантазия) турмушда гавдаланиши мумкин бўлмаган, амалга ошириш имконияти йўқ ҳақиқат-ҳаракатлар дастурини намоён этиб, у *пассив (суст)* хаёл деб номланади. Хаёлнинг бундан ташқари *актив (фаол), ихтиёрий, ихтиёрсиз, қайли тикловчи ва илҳодий* турлари ҳам mavjud.

Инсон пассив хаёлни олдиндан ихтиёрий режалаштариб, ирода билан ҳеч бир боғлиқ бўлмаган, жўрттага «қашф» қилинган, бироқ ҳаётда гавдалантиришга йўналтирилган образлари мажмуаси «*ширин хаёл*» дейилади. Одатда «ширин хаёл»да фантазиянинг маҳсуллари билан инсоннинг эҳтиёжлари ўртасидаги алоқа энгиллик билан юзага келганлиги туфайли қувончли, ёқимли, қизиқарли нарсалар ҳақида одамлар хаёл сурадилар. Инсон қанчалик ширин хаёлга берилса, у шунчалик даражада пассив шаке саналиб, бу унинг нуқсонни ҳисобланади. Гоҳо пассив хаёл ихтиёрсиз равишда вужудга келиши ҳам мумкин, бунда қуйидаги ҳолат юз беради:

А) онг назоратининг кучsizланиши,

Б) иккилчи сигналлар тизмининг сусайиши,

В) инсоннинг вақтинча ҳаракатsizланиши,

Г) уйқусираш кезида,

Д) аффектив вазиятда,

Е) туш кўришда.

Е) галлюцинацияда,

Ж) патологик ҳолатларда ва х.к.

Пассив ҳаёл ихтиёрний ва ихтиёрсиз турларга ажратилганидек, актив ҳаёл қайта тикловчи ва ижодий кўринишларга бўлинади.

Ўзининг моҳияти билан тасаввурларга мувофиқ келадаган тасвирлар тазимани яратувчи ҳаёл «қайта тикловчи ҳаёл» деб аталиб, у табиатта, жамиятта ва шахслараро муносабатта, биламларга онд маълумотлар ўрганилишида бевосита иштирақ этади ҳамда матнларда, расмларда, хариталарда акс эттирилган нарсалар қайта тикланади. Диққат билан, ситчковлик билан қараш, тикилиш жараёнида мазкур ҳаёл тури ривожланади.

Ижодий ҳаёл тикловчи ҳаёлдан фарқли ўлароқ оригинал ва қимматли моддий, ижодий маҳсулотларда гавдаланувчи янги образларнинг яратилишидан иборат ҳаёл туридир.

Ҳаёлниң хусусиятлари. Ҳаёлниң ижодиёт ва шахс муносабатиинг яхлит ҳолда таъқин қилиш хусусияти мавжуд бўлиб, ижодиёт шахсниң ички имкониятлари ва заҳиралари рўёбга чиқишининг асосий шартларидан биридир. Шу боис, шахс ўзининг ижодий фаолияти билан, биринчидан, инсоннинг яратувчилик қудратини амалиётда намойиш қилса, иккинчидан, у ижодиёт таъсирида янги фазилатларни эгаллайди, нафосат, бадиий ижод, техник қобилият, кашфиёт, ижтимоий муаммоларни интеграция қилиш ёки мавжуд умумий қонуниятлардан келиб чиқиб, уни дифференциаллаштиради. Учинчидан, жаҳон фанига ўз улушини кўшади ва цивилизацияга ўз таъсирини ўтказади, ижтимоий тараққиёт ҳаракатлантирувчисига айланади. Ижодиёт давомида шахс мотивацияси, эмоционал, иродавий барқарорлиги, характерининг мустаҳкамлиги ва бошқа индивидуал-типологик хусусиятларидаги етуклик ижодиёт маҳсулига, унинг самарадорлигига, сифатига муносиб равишда ижобий таъсир ўтказади.

Ҳаёлниң аналитик хусусияти унинг мазмунини, моҳиятини, предметини, асосан тубдан янги маҳсуллар, янгича образлар, тасвирлар, тасвирлар яратилишидан, атроф-муҳитнинг ифодаси, янги безакли, жиполи эканлигини қайд қилишдан иборатлигини тан олишдир.

Хаёл синтетик хусусиятга ҳам эга бўлиб, у ушбу феноменлар орқали ифодаланади:

агглютинация (лот. «*agglutinare*» - ёпиштирмоқ, елимламоқ) муайян тасавурларни бир-бирига қўшиб ёки улардан фойдаланиб, нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат хаёл феномени;

гиперболизация (يونون. «*hyperbole*» - бўртириш, кучайтириш);

схематизация образ ва шаклни вужудга келтириш демакдир;
типизация (يونون. «*tipos*» - из, чизик) ёки типиклантириш — ўхшашма муайян нарсаларга нисбатан қиёслаш орқали муҳим ва номуҳим томонлардан умумийликни танлаб олинн кабилар.

Интерактив усул ва график организовлан

Блиц-сўров технологияси

■ «БЛИЦ –

■ СЎРОВ»

■ ТЕХНОЛО-

■ ГИЯСИ



Таянч иборалар бўйича тузилган саволларга тезкор жавоб беришга қаратилган технологиядир

Блиц- педагогикада тезкор, бир зумлик маъносидан ишлатилади. Бу технологияда талаба-ўқувчиларга ўрганилган бутун мавзу ёки унинг маълум қисмининг асосий тушунчалари ва таянч иборалари бўйича тузилган саволларга жавоб (оғзаки, ёзма, бирор жадвал ёки диаграмма кўринишида) беришлари таклиф этилади. Баҳо тўғри жавоблар сони кўра фоиз кўринишида қўйилади. Яъни:

56 фоиз тўғри жавоб – «қониқарли»

71-85 фоиз тўғри жавоб - «яхши»

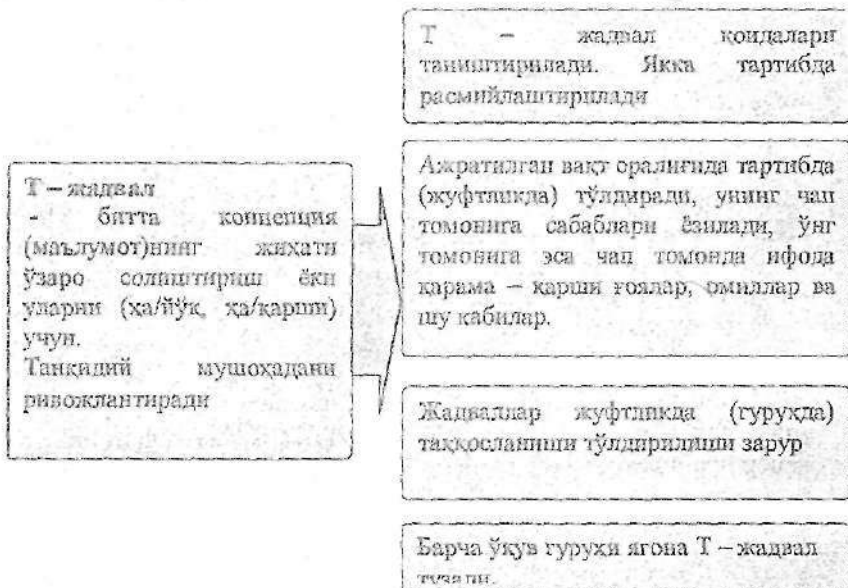
86- 100 фоиз тўғри жавоб - «аъло»

Топширик: “Нутқ мулоқотнинг воситаси сифатида” мавзуси юзасидан тузилган “Блиц-сўров”га жадвал кўринишида жавоб беринг.

Баъжарилиши бўйича намуна:

№	Саволлар	Жавоблар
1	Нутқ нима?	Инсон тил ёрдами билан бошқа одамларга маълумот бериши
2	Нутқнинг вербал тури ва унинг психологик классификациясини айтиш?	Сўзли нутқ бўлиб, у оғзақчи, ёзма, монологик, диалогик, ташқи, ички, экспрессив, импрессиив, лавоник, эпик, аффектив турлари мавжуд.
3	Новербал нутқнинг қандай турлари бор?	Сўзсиз нутқ бўлиб, у имо-ишора, мимика, пантомимика, экологик, селгификация, дактологик турларга бўлинади.
4	Тилнинг асосий функциясини санаб ўттиш	1. Янлаш воситаси 2. Коммуникация усули 3. Фаоллият кувони
5	«Қисқача ўзим ҳақимда» машқида нутқнинг қайси тури ривожлантирилади?	Новербал (мимика, имо-ишора, пантомимика) тури

«Т-жадвал» схемаси



Тошпирик: Хаёл ва тафаккур жараёнларининг ўхшашлик ва тафовутларини куйидаги Т-жадвалда кўрсатинг.

Бажарилиши бўйича намуна:

Ўхшашликлар	Тафовутлар
1. Хаёл тафаккур сингари муаммоли вазиятда, масала ва тошпириклар ечим жараёнида туғилади;	1. Хаёлда олдиндан акс эттириш жонли тасаввурлар тарзида, яққол тимсоллар шаклида вужудга келса,
2. Янги ечим, усул, восита қидиришда ва уларни саралашда умумийлик мавжуд;	тафаккурда улар умумлашмалар, тушунчалар, бивоситалик хусусияти орқали рўёбга чиқади;
3. Хаёлнинг ҳам, тафаккурнинг ҳам пайдо бўлиши шахснинг эҳтиёжларига бевосита боғлиқ;	2. Хаёл жараёни тафаккурдан фарқли ўлароқ муаммоли вазиятнинг маълумотлари қанчалик ноаниқ бўлса,
4. Эҳтиёжларни қондиришнинг дастлаб хаёлий образлари яратилади, унинг натижасида вазиятни ёрқин тасаввур қилиш имкони туғилади;	шунчалик тасаввур образлари яратилиши учун қулай имконият туғилади;
5. Уларнинг ҳар иккаласида ҳам баъпорат қилиш, олдиндан пайқаш, сезиш, истиқбол режасини тузиш имконияти мавжуд.	3. Хаёлда ноаниқ муаммолар образларининг яратилиши механизмлари тезкорликда ишга тушади.
6. ...	4. Хаёл амалий фаолият бошланмасдан гуриб, унинг мақсулини олдиндан тасаввур қилиш ва уларни тимсоллар тариқасида вужудга келтиради.
	5. ...

Психологик тест:

Шахснинг хаёл хусусиятини аниқлаш тести

Ҳар биримиз хаёлимизда қандайдир воқеа юз беришини кутиб яшаймиз. Аммо ўзлари саргузашт кидириб юрувчилар ҳам

бор. Хўш, сиз саргузаштсевар, таваккал қилишга қодирмисиз? Буни билишни истасангиз, қуйидаги тест саволларига жавоб беринг.

1. а) тез-тез хизмат сафарлари бўладиган ишни ёқтираман;
б) бир жойда ўтириб ишлаш менга маъқул.
2. а) совуқ ҳаводан жонланиб кетаман;
б) совуқда ҳаёлим фақат уйга қандай етиб олишда бўлади.
3. а) эртага кеч қим билмайдиган, беқарор даврда яшагим келади;
б) ҳар бир киши ҳимояланган, келажаги аниқ жамиятда яшаш завқли.
4. а) баъзан тезлик билан кетаётган машинада сайр қилгим келади;
б) катта тезликдаги машиналарда ўтиришдан қўрқаман.
5. а) шартнома асосида, ишбай ҳақ тўланадиган ишни маъқул кўраман;
б) аниқ, барқарор, маълум маошга эга иш мен учун афзал.
6. а) менинг фикримга қўшилмасликлари менда кўпроқ рағбат уйғотади;
б) фикримга қаршилик қилганлар билан баҳслашиб ўтаришга тоқатим йўқ.
7. а) гипноз таъсирида бўлиб қолишни ҳис этгим келади;
б) мени гипнозлашларини истамайман.
8. а) ҳаётда берилган бор неъматлардан тотиб кўриш керак;
б) ҳаётдаги асосий мақсадим – тинчлик ва бахт.
9. а) денгиз ё бўлмаса совуқ сувда ҳовузга ўзимни бирдан ташпайман;
б) совуқ сувга секинлик билан кираман.
10. а) янги, оригинал кўшиқларни эшитгим келади;
б) замонавий мусиқани ёқтираман.
11. а) зерикарли бўлиб қолишдан ёмони йўқ;
б) энг катта камчилик – кўполлик ва тарбиясизликдир.
12. а) ҳис-туйғуга бой инсонларни ёқтираман, гарчи улар аниқ мувозанатга эга бўлмасалар-да;
б) хотиржам инсонларни ёқтираман.
13. а) мотоцикл ҳайдаб кўриш истагидаман;
б) мотоциклга ҳатто ўтириб ҳам кўрмасдим.

Натижалар:

«а» жавоблари кўп бўлса: Саргузаштга бой воқеаларга дуч келишга бўлган қизиқишингиз жуда кучли. Асабларингизни қитиқлаб кўювчи ҳодисалар иштирокчиси бўлишга интилиб, турли саргузаштнамо воқеаларга аралашиб юрасиз. Ҳаракатларингизни олдиндан ўйлаб кўрмаслигингиз ҳам шу қизиқишларингиз туфайли бўлса керак. Аммо эҳтиёткорроқ бўлишни ҳам унутманг. Амалга оширмакчи бўлган қарорларингизни олдиндан ўйлаб кўринг. Ахир таваккалчилик ҳаминша ҳам омад келтиравермайди-ку.

«б» жавоблари кўп бўлса: Ўзингизда баъзан саргузашт ва турли антиқа воқеаларга нисбатан бўладиган қизиқишни вақтида жиловлай оласиз. Тўғри, сиз янгиликларга ўчсиз, аммо совуққонлик ҳамда мулоҳазакорлик билан иш тутасиз. Баъзан ички сезгингизга ҳам ишонинг, таваккал босилган қадам ҳам ютуқлар келтириши мумкин.

Психологик тренинг:

Қисқача ўзим ҳақимда машқи

Гуруҳ иштирокчилари айлана бўлиб ўтирадилар. Ҳар бири навбат билан мимика ва пантомима орқали бўш вақтларида нима билан шуғулланишларини ифодалайдилар. Масалан, ангула айтиш, ўқиш, сайр қилиш, мусиқа тинглаш. Иштирокчилар навбатни ўз вақтларига кўра танлайдилар.

Гуруҳимизда туғилган кун мазҳиқи

Иштирокчилар хона бўйлаб ҳаракатланадилар, овоз чақариш таъқиқланади.

1-топшириқ: Сўз айтмасдан, йилнинг қайси фаслида туғилганингизга қараб ажралинг.

2-топшириқ: Фасллар ва ойлар бўйича ажралинг.

3-топшириқ: Ҳар бир ой, туғилган кунлар бўйича ажралинг.

4-топшириқ: Энди иштирокчилар бир-бирининг ортидан йил фасллари, ойлар ва туғилган кунлар бўйича саф тортиб турадилар. Йил бошидан то охиригача изчиликка риоя қилинади.

Вазиятли масалалар:

Масала. Адабиёт ўқитувчиси 6 синф ўқувчиларига дарс

жараёнида турли шаклда топшириқ берди, яъни: ўқиганини айтиб бериш; ижодий ҳикоя; ўқиган матн юзасидан савол тузиш; ўқиган матн бўйича ёзма иш; суратлар остида берилган матнларни мазмунан тартибли йиғиш; ўзи ёқтирган қайрамонлар ҳақида қисқача баён ёзиш; ўзининг таржиман ҳолини ёзиш.

1) Қайси топшириқ ўқувчилар ҳаёл жараёнини ривожлантиради? Фикрингизни далиллар асосида изоҳланг.

2) Топшириқларнинг ҳар бирини бажарилиши нутқнинг қайси турлари орқали ифодаланади?

Назорат саволлари:

1. Нутқнинг вербал тури ва унинг психологик классификациясини биласизми?

2. Новербал нутқнинг қандай турлари бор?

3. Ҳаёл нима, у қандай вазифаларни бажаради?

4. Ҳаёлниң турларини биласизми?

5. Ҳаёл қандай хусусиятга эга?

Реферат учун мавзулар:

1. Тафаккур ва нутқнинг ўзаро боғлиқлиги.

2. Ҳаёл ва ижодиёт.

Мустақил иш учун топшириқлар:

1-топшириқ. «Шахснинг ҳаёл хусусиятларини аниқлаш методикаси» ёрдамида ҳаёл жараёнини ўрганиш.

2-топшириқ. Новербал нутқни ривожлантирувчи тренинг ва машқларни синагувчиларга ўтказиш ва натижаларни таҳлил қилиш.

III БОБ. ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

§3.1. Темперамент

Таянч иборалар: темперамент, темперамент тинлари, темпераментнинг психологик тавсифномаси.

Шахснинг индивидуал хусусиятлари унинг туғма, биологик хусусиятларига боғлиқ. Чунки аслида бир томондан шахс ижтимоий мавжудот бўлса, иккинчи томондан биологик – яхлитлик, туғма сифатларни ўз ичига олган индивид ҳамдир.

Темперамент индивиднинг динамик – ўзгарувчан психик фаолияти жараёнини таъминловчи сифатларини ўз ичига олиб, у шахсда онтогенетик тараққиёт жараёнида шаклланадиган бошқа хусусиятларга асос бўлади. Темперамент хусусиятлари одам бир фаолият туредан иккинчисига, бир эмоционал ҳолатдан ёки бир малакалардан бошқасига алмашгирган пайтларда реакцияларнинг эгилувчан ва динамиқлигини таъминлайди.

Демак, *темперамент* (лот. «temperamentum» - аралашма) – шахс фаолияти ва ҳуққининг динамик (ўзгарувчан) ва эмоционал-ҳиссий томонларини характерловчи, биологик шартлашган индивидуал хусусиятлар мажмуидир.

Темперамент хусусиятлари шахснинг ички тузилмаси билан бевосита боғлиқ бўлади, яъни уларнинг намоён бўлиши унинг конкрет вазиятларга муносабатини, экстремал вазиятларда ўзини қандай тутишини белгилаб беради. Масалан, инсон турли вазиятларда ўзини турлича тутати: олий ўқув юртида талабалар сафига қабул қилинганлиги тўғрисидаги ахборотни эшитган боланинг ўзини тутиши, ёки ҳаётнинг оғир синовлари (яқин кишининг ўлами, ишдан ҳайдалиш, дўстнинг хоинлиги каби) пайтида одам беихтиёр намоён қиладиган реакциялари унинг темпераментига боғлиқ бўлади. Шунинг учун бир хил вазиятни турли шахслар, бири оғир-босиқлик билан, бошқаси эса ўзини йўқотгудек

даражада ҳис-ҳаяжон билан бошидан кечирар эканлар. Шу сабабли шахс темпераменти унинг шаклланиши ва ижтимоий муҳитда ўзига хос мавқени эгаллашида, шахслараро мулоқот жараёнида муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, темперамент ҳаётий воқеалар ва вазиятларни турли мезонлар асосида ажратишга имкон беради. Бунда темперамент одамнинг ижтимоий объектларга нисбатан «сезгирлигини» тарбиялайди, профессионал маҳорат ва касб малакасининг ошиб боришига ўз таъсирини кўрсатади.

Темперамент таърифидан маълум бўлдики, унинг хусусиятлари туғма ҳисобланади. Шундай бўлсада, у шахсга бевосита алоқадор ва англанидиган бўлгани учун ҳам маълум маънода динамик кўринишда бўлади. Масалан, инсон гўдақлик даврида флегматикка ўхшаш хусусиятларни намоён қилган бўлса, у умрининг охиригача фақат шундайлигича қолади, деб бўлмас экан.

Темпераментнинг физиологик асослари тўғрисида тушунча қадимги юнон олими Гиппократ таълимотига биноан, инсонларнинг темперамент хусусиятлари жиҳатидан ўзаро бир-биридан тафовутланиши уларнинг тана аъзоларидаги суюқликларнинг (хилтларнинг) турлича нисбатда жойлашувига боғлиқ экан. Унинг фикрича, инсон танасида тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнон. «*chole*» - ўт), қон (лот. «*sanguis*» ёки «*sanguinis*» - қон), қора ўт (юнон. «*melas*» - қора, «*chole*» - ўт), балғам (юнон. «*phlegma*» - балғам) қабилардан иборат бўлиб, унга кўра:

1) ўтнинг хусусияти – қуруқликдир, унинг вазифаси тана аъзоларида қуруқликни сақлаб туриш ёки баданни қуруқ тутишдир;

2) қоннинг хусусияти – иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир;

3) қора ўтнинг хусусияти – намликдир, унинг вазифаси бадан намлигини сақлаб туришдир;

4) балғамнинг (шиллимшиқ модданинг) хусусияти – совуқликдир, унинг вазифаси баданни совутиб туришдан

ибораатдир.

Гиппократ таълимотига мувофиқ, ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик мавжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик қилиб, мазкур аралашмалардан қайси бири салмоқлироқ бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жиҳатдан фарқланадилар, чунончи, холерикда сариқ ўт, сангвиникда қон, меланхоликда қора ўт, флегматикда балғам (шилимшиқ модда) устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Сангвиник – жуда фаол, қизиқувчан бўлиб, атрофдаги нарсалар, инсонлар диққатини тез жалб этади. У имо-ишораларни кўп ишлатиб, унинг чеҳрасига қараб кайфиятини англаб олиш қийин эмас. Жуда сезгир бўлишига қарамай, кучсиз таъсир (кўзғатувчилар)ни сеза олмайди, серғайрат, ишчан, толиқмасдир. Фаоллик билан реактивлик муносабати мувозанатли бўлади, имтизомли, ўзини тия билади ва бошқара олади. Унинг хатти-ҳаракати жўшқин, нутқ суръати тез, интиликни тез пайқайди, ақл гидроки теран, топқир, қизиқишлари, кайфияти, интилишлари ўзгарувчандир. Кўниқма ва малакаларни тез эгаллайди, кўнгли очик, дилқаш, мулоқотга тез қиришади, унинг хаёлоти (фантазияси) юксак даражада ривожланган, ташқи таъсирларга ҳозиржавоб бўлади.

Холерик – суст сензитивлик хусусиятига эга бўлиб, жуда фаол ва реактивдир. Кўпинча реактивлиги фаолликдан устун келиб, у бетоқатлик, серзардалиқ ва гиперактивликни намоён қилади. Сангвиникка қараганда кўзғалувчан, лекин кўпроқ ригид, қизиқишлари, интилишлари барқарор, хатти-ҳаракатларда қатъийлик мавжуд бўлсада, бироқ диққатни бир жойга тўшлашда қийналади, нутқ суръати тез ва ҳ.к.

Флегматик – сензитивлиги суст, ҳис-туйғуси (эмоцияси) кам ўзгарувчан, шунга кўра бундай шахсни қулдириш,

жақлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин бўлиб, кўнгилсиз ҳодиса хавф-хатар ҳақидаги хабарга хотиржамлик билан муносабатда бўлади. Вазмин, кам ҳаракат, имоншораси, мимикаси кўзга яққол таъланмасда, лекин серғайрат, ишчан, фаол, чидамли, матопатлидир. Унинг нутқ ва ҳаракат суръати суст, фаросати қийқроқ. Диққатни тўқлаши осойишта, ригид кўринишида бўлиб, диққатни кўчириши қийин кечади. Интравертланган, кам гап, ичимдан топ тонфасидан бўлиб, янгиликни қабул қилиши мураккаб ва ташқи таассуротларга сустлик билан жавоб берувчандир.

Меланхолик – сензитивлиги юксак, тортинчок, ғайратсиз, аразчан, хафақон бўлади. У жимгина йиғлайди, кам кулади, қатъийлиги ва мустақиллиги заиф, тез толади, ортиқча ишчан эмас. Диққати барқарор, хис-туйғуси суст ўзгарувчан, ригид ва интравертланган.

Темпераментнинг илмий психологик асослари ва унинг физиологик механизмлари кейинги илмий тарихий тараққиётнинг босқичларида ишлаб чиқилиб, бу борада изланилишлар давом эттирилмоқда. Темпераментнинг физиологик асосларига ўзининг улкан ҳиссасини қўшган олимлардан бири рус физиологи И.П.Павлов ҳисобланиб, у ҳайвонларнинг олий нерв фаолиятини тадқиқ қилаётганида итларда шартли рефлексларнинг пайдо бўлиши, кечиши, давом этиши хусусиятлари инсонларникидан фарқ қилиши ва бу ҳодиса темпераментда ҳам учраши мумкинлигини кашф этади. И.П.Павлов темперамент ҳам шартли рефлексор фаолиятининг индивидуал хусусиятларини келтириб чиқарувчи омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган ҳулосани бериб, мазкур таълимот бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқинишнинг сабаблари нерв тизими хусусиятлари моҳиятидандир. Муаллиф нерв тизимининг учта асосий хусусиятига алоҳида аҳамият беради:

- 1) кўзғалиш жараёни ва тормозланиш (тўхталиш) жараёнининг кучи;
- 2) кўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги

мувозанатлилик даражаси (нерв тизимининг мувозанатлашгани);

3) кўзгалишнинг тормозланиши билан алмашилиши тезлиги (нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги).

Унинг кўрсатишича, ҳар бир ҳайвоннинг темпераменти ҳам мазкур хусусиятларнинг у ёки бунисига алоқадор бўлмай, балки уларнинг мажмуавий тарзига, қонуний бирлашувига боғлиқ бўлади. И.П.Павлов шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари билан темпераментга алоқадор нерв тизими хусусиятларининг ўзаро қўшилувини нерв тизимининг типи деб номлайди ва уни тўртга типга ажратади:

- 1) кучли, мувозанатли, эпчил;
- 2) кучли, мувозанатсиз, эпчил;
- 3) кучли, мувозанатли, суст;
- 4) кучсиз тип.

Асабга боғлиқ бўлган табиий хусусиятларни ҳам умуман ўзгармас деб бўлмас экан, чунки табиатда ўзгармайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Масалан, В.С.Мерлин темпераментнинг психологик таснифи ва уларнинг ҳаётий вазиятларда намоён бўлишини бошқариш масаласида кўп ишлар қилиб, унинг фикрича, инсонда мавжуд бўлган фаоллик, босиқлик, эмоционал тетислик, ҳиссиётларнинг тезда намоён бўлиши ва ўзгарувчанлиги, кайфиятнинг турғунлиги, беҳаловатлилик, ишчанлик, янги ишга киришиб кетиш, малакаларнинг тез ҳосил бўлиши каби қатор сифатлар асосида шахсдаги ўша экстраверсия ва интраверсия хоссалари ётади ва уларни ҳам ўзгартириш ва шу орқали темпераментни бошқариш мумкин.

Шулардан келиб чиққан ҳолда, шахснинг меҳнат қилиш услубини танлаш ва профессионал маҳоратни ўстиришда айти шуларга эътибор берса уларнинг фаолият натижаси самарадор кўрсаткичга эга бўлиши кузатилади. Масалан, баъзилар холерикларга ўхшаш қизиққон, тезкор бўлиб, улар меҳнат жараёнида фаоллик, ишни тез бажаришга лаёқати ижобий бўлса, унинг салбий томони ишни чала ташлаб кетиш хавфи, баъзи томонларига эса юзаки қараши кишини

ўйлантиради. Шу нуқтан назардан олиб қаралганда, ҳаётда соф темперамент ҳам бўлмайди ва у ёки бу темперамент тили жуда яхши ҳам эмас, ҳар бир тилининг ўзига хос назик, кучсиз томонлари ва шу билан бирга кучли, ижобий томонлари ҳам бўлади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, олимлар фикрича темпераментни фаолият талабларига мослаштириш (мувофиқлаштириш) имконияти мавжуд экан. Чунки ҳар қандай фаолият психик жараёнлари динамикасига муайян талаблар тизимини қўяди. Хусусан:

➤ касб-ҳунарларнинг инсонлар темпераментига мос турини танлаш керак, чунки уларнинг психик хусусиятларига мутаносиб касбни танлаш профессионал танлаш дейилади;

➤ шахсларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш жонз;

➤ темпераментга хос камчиликларни (салбий иллатларни) бартараф этиш лозим;

➤ инсонларда индивидуал услубни шакллантириш зарур. Чунки шахснинг фаолиятига оғли, фаол ва ижодий муносабатда бўлиши муваффақиятлар гаровидир.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, психик фаолиятнинг динамикаси нафақат темпераментга, балки мотивларга, психик ҳолатларга, ҳис-туйғуларга ҳам бевосита боғлиқдир.

Ҳозирги даврда темперамент тили деганда, маълум инсонлар гуруҳи учун умумий бўлган хусусиятларнинг содда мажмуаси эмас, балки мазкур хусусиятларнинг қонуний, зарурий ўзаро боғлиқлиги тушунилиб, унинг тилини тавсифловчи хусусиятларнинг қонуний тарзда ўзаро боғлиқлигини турлича акс эттирган ҳолда, янги омилар мазкур тилларнинг психологик тавсифини қайта таҳлил қилишни тақозо этади.

Темперамент тилларининг психологик тавсифи қуйидаги муҳим хусусиятлар ёрдами билан аниқланиши мумкин:

1. *Сезилтишлик* (лот. «sensus» - сезиш, ҳис қилиш) – инсонда биронта психик реакцияни ҳосил қилиш учун зарур

бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади жумладан, сезгиларнинг пайдо бўлиши учун керак кўзғовчининг озгина кучи (уларнинг куйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар-сезилмас даражаси (шахсга руҳий азоб берувчи) мужассамлашиши тушунилади.

2. *Реактивликда* айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муносабат билдирилиб, унинг ёрқин рўёбга чиқиши – эмоционаллик, таъсирчанликда ифодаланади.

3. *Фаоллик* – инсон қандайдир фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишида объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгизишидир.

4. *Реактивлик билан фаолликнинг ўзаро муносабатида* одамнинг фаолияти кўп жиҳатдан нимага боғлиқлигига биноан, чунончи тасоафий тарздаги ташқи ва ички шароитларда (кайфиятга, фавқулоддаги ҳодисаларга) ёки мақсадларга, эзгу ниятларга, хоҳиш-иятилишларга кўра фикр билдириш назарда тутилади.

5. *Реакция тили* – турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечини тезлигига, бинобарин, ҳаракат тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлилиқка, ақл тезлигига асосланиб хулоса чиқаришидир.

6. *Ҳаракатларнинг силлиқлиги ва унга қарама-қарши сифит - ригидлик* (қотиб қолганлик) – шахснинг ўзгарувчан ташқи таассуротларга қанчалик енгиллик ва чаққонлик билан мувофиқлашишига (силлиқлик билан мослашишга), шунингдек, унинг ҳатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлиги (ригидлиги – қотиб қолганлиги)га нисбатан баҳо беришдан иборатдир.

7. *Экстравертлик ва интравертлик* – шахснинг фаолияти ва реакцияси кўп жиҳатдан нималарга боғлиқлигига, чунончи фавқулоддаги ташқи таассуротларга (экстравертлик) ёки, аксинча, тинчоларга, тасаввурларга, ўтмиш ҳамда келажак билан уйғунлашган мулоҳазаларга

(интровертлик) тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Интерактив усул ва график органайзерлар

Думалок стол усули

Топширик ёзиб қўйилган қоғоз варағи давра бўйлаб ўтказилади. Ҳар бир талаба ўзининг жавоб вариантини ёзиб қўяди ва варақни бошқа талабага узатади. Жавоблар тугагач, муҳокама бўлади. Нотўғри жавоблар ўчирилади, тўғри жавоблар сонига қараб талабалар баҳоланади.

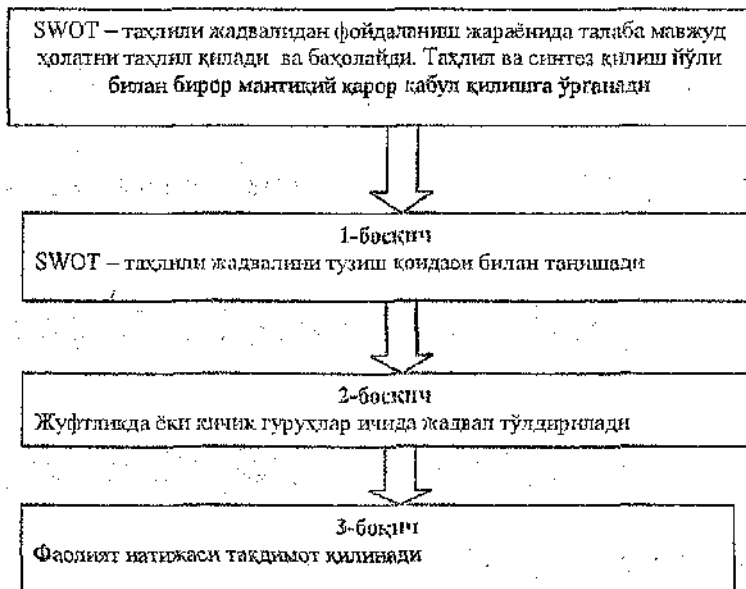
Думалок стол усули саволлари:

1. Темпераментнинг қандай типлари мавжуд?
2. Темперамент типларининг психологик тавсифини беринг.

SWOT -таҳлили органайзери

S-кучли томони
W- кучсиз томони
O- имкониятлари
T- хавф-хатар

Strengths	Weakness
Opportunities	Threats



Мазкур мавзунни талаба тўлақ англаб етиши учун ўқув гуруҳи 4 та кичик гуруҳга ажратилади. Уларга темпераментнинг 4 та типни тавсифини “SWOT –таҳлили” бўйича баҳолаш тоширилади.

Тошириқ:

1-гуруҳ – темпераментнинг ҳолерик типни тавсифини “SWOT –таҳлили” бўйича давом эттиринг.

S	Кучли томони	Кучли, ғайратли, яхши мослашувчан, мулоқотга киришувчан, мақсадга интилувчан, таваккалчи...
W	Кучсиз (оқиз) томони	Мувозанаatlanмаган, ҳақли тез, танқидга чидамлилиги паст, қизикқон...
О	Имкониятлари	Салбий хусусиятларини бартараф этиш имкониятлари мавжуд...
T	Хавф-хатар	Агар салбий фазилатлари назорат қилинмаса, турли қўнғилсиз ҳодиса (зиддият)лар юзага келиш хавфи боргою

2-гурух – темпераментнинг сангвиник типни тавсифини
 “SWOT –таҳлили” бўйича давом эттиринг.

S	Кучли томони	Кучли, ғайратли, мувозанатлашган, фаол, хотиржам, ҳушчақмак, таваккалчи, экстраверт...
W	Кучсиз (ожиз) томони	Қаршилик ва тўсиқлардан ўзини олиб қочиши, янгилликка бефарқ, танқидга чидамлигини ўртача, кўп ёлғон гапирди...
O	Имкониятлари	Салбий хусусиятларини бартараф этиш имкониятлари мавжуд...
T	Хавф-хатар	Агар салбий фазилатлари назорат қилинмаса, сурбетлик, ёлгончилик, бошқаларни устидан кулиш каби хусусиятларни шаклланиш хавфи бор...

3-гурух – темпераментнинг флегматик типни тавсифини
 “SWOT –таҳлили” бўйича давом эттиринг.

S	Кучли томони	Кучли, босиқ, жуда мувозанатлашган, ўта чидамли, турғун кайфиятли, фаол, хотиржам, танқидга бефарқ, интилувчан, меҳнатқаш...
W	Кучсиз (ожиз) томони	Ҳаракати ва мулоқотга киришувчанлиги суст, секин мослашувчан, янгилликка муносабати салбий, интроверт...
O	Имкониятлари	Салбий хусусиятларини бартараф этиш имкониятлари мавжуд...
T	Хавф-хатар	Агар салбий фазилатлари назорат қилинмаса, жуда суст, ригидлик, боқимандалик хусусиятларини шаклланиш хавфи бор...

4-гурух – темпераментнинг меланхолик типни тавсифини
 “SWOT –таҳлили” бўйича давом эттиринг.

S	Кучли томони	сентизивлиги юксак, диққати барқарор, нозик дидли, ижодкор...
W	Кучсиз (ожиз) томони	Ҳаракати ва мулоқотга киришувчанлиги суст, секин мослашувчан, интроверт...
O	Имкониятлари	Салбий хусусиятларини бартараф этиш имкониятлари мавжуд...
T	Хавф-хатар	Агар салбий фазилатлари назорат қилинмаса, ўз-ўзига баҳоси жуда пасайиб

	нохуш вазиятлар юзаса келиш хаффи бор...
--	--

Психологик тест:

Темперамент типини аниқлашга имкон берувчи Айзенк тест

1. Тез-тез янги таассуротларга, ҳаяжонли, кучли ҳиссиётларга интиласизми?
2. Сизни қўллаб-қувватловчи дўстларга тез-тез эҳтиёж сезасизми?
3. Ўзингизни беташвиш одам деб ҳисоблайсизми?
4. Ўз ниятларингиздан воз кечишингиз қийинми?
5. Ишларингизни бажаришдан олдин, шошмасдан, озгина кутиб, ўйлаб оласизми?
6. Ваъдангизни ҳар доим бажарасизми?
7. Кайфиятингиз тез-тез тушиб ёки кўтарилиб турадими?
8. Одатда сиз ўйлаб ўтирмай тез гапирасиз ва тез ҳаракат қиласизми?
9. Ҳеч қандай жиддий сабабсиз ўзингизни бахтсиз ҳис қилганмисиз?
10. Тортишув-бахсда сиз кўп нарсани гаровга қўйишга тайёрмисиз?
11. Қарама-қарши жинсдаги одам билан танишини хоҳласангиз ҳаяжонланасизми?
12. Жаҳлингиз чиққанда ўзингизни билмай қолиш ҳолатига тушганмисиз?
13. Тез-тез лаҳзалик кайфият таъсирида ҳаракат қиласизми?
14. Тез-тез қилиниши ёки гапирлиши керак бўлмаган нарсани қилиб ёки гапириб қўйганингиз учун ташвишланасизми?
15. Китобларни одамлар билан учрашудан кўра афзал кўрасизми?
16. Сизни хафа қилиш осонми?
17. Тез-тез давраларда бўлиб туришни яхши кўрасизми?
18. Баъзан сизда бошқалардан беркитишни хоҳлайдиган фикрлар бўладими?
19. Баъзан шижоатли, баъзан эса бўшашиб қолишингиз тўғрими?
20. Сиз озгина, лекин сизга яқин дўстларни маъқул

кўрасизми?

21. Тез-тез орзу қиласизми?
22. Сизга бақиринса, сиз ҳам шундай жавоб қайтарасизми?
23. Сизни айбдорлик туйғуси тез-тез безовта қиладими?
24. Ҳамма одатларингиз яхши ва ўзингиз хоҳлагандайми?
25. Даврада ўз туйғуларингизга эрк бериб, тўла яйрай оласизми?
26. Асабларим тез-тез тортилиб туради, деб айта оласизми?
27. Сизни серғайрат ва хулчақчақ одам деб ҳисоблашадими?
28. Қандайдир муҳим ишни бажарганингизда, сиз уни янада яхшироқ бажара олишингиз мумкинлигини ҳис қилганмисиз?
29. Бошқа одамлар даврасида сиз кўпроқ жим турасизми?
30. Сиз баъзан ғийбат қиласизми?
31. Сизда миянгизга турли хил фикрлар келиши сабабли ухлай олмаслик ҳолати бўладими?
32. Нимадир ҳақида билмоқчи бўлганингизда одамлардан сўрашдан кўра китобдан ўқиб олишни афзал кўрасизми?
33. Ҳақжонланганингиздан бир жойда ўтира олмаслик ҳолати сизда бўлиб турадими?
34. Сизга доимий диққат-эътиборни талаб қиладиган иш ёқадими?
35. Сизда ҳолсизлик ва бош айланиши ҳолатлари бўладими?
36. Агар текширишдан кўркмаганингизда транспортда юк ҳақини ҳар доим тўлармидингиз?
37. Сизга бир-бирининг устидан ҳазил-хузул қиладиган даврада бўлиш ёқимсизми?
38. Тез-тез гашингиз келадими?
39. Тез ҳаракатланишни талаб қиладиган ишни ёқтирасизми?
40. Ҳамма нарса яхши тутаган бўлса ҳам, турли хил кўнгилисизликлар, кўрқинчли фикрлар сизга тинчлик бермаган вақтлар бўладими?
41. Сиз секин ва шопилмасдан юрасизми?
42. Сиз учрашувга ёки ўқишга, ишга кеч қолганмисиз?
43. Тез-тез кўрқинчли тушлар кўрасизми?
44. Сиз суҳбатлашишни шундай яхши кўрасизки, нотаниш

одам билан гаплашиш имконини ҳеч қачон қўлдан чиқармайсиз.

45. Сизда кучли бош оғриқлари бўладими?

46. Агар сиз узоқ вақт одамлар билан мулоқотдан маҳрум бўлсангиз, ўзингизни бахтсиз ҳис қиласизми?

47. Сиз ўзингизни асабий одам деб ҳисоблайсизми?

48. Танишларингиз орасида сизга аниқ ёқмайдиганлари борми?

49. Ўзингизни ўзига ишонган одам дея оласизми?

50. Одамлар ишонгиздаги хатоларни ёки сизнинг шахсий камчиликларингизни айтишса, тез хафа бўласизми?

51. Байрам кечасидан ҳақиқий роҳат олиш қийин деб ўйлайсизми?

52. Бошқалардан қайсидир жихатингиз ёмон эканлиги ҳақидаги туйғу сизни ташвишга соладими?

53. Зерикарли жамоага жон киретиш сиз учун осонми?

54. Тушунмайдиган нарсаларингиз ҳақида гапира оласизми?

55. Соғлигингиз ҳақида ташвишланасизми?

56. Бошқаларнинг устидан ҳазил-хузуп қилишни яхши кўрасизми?

57. Узоқ вақтгача уқлай олмасликдан қийналасизми?

Натижаларни ҳисоблаш:

Жавоблар калит билан мос келса бир балл ҳисобланади. Балларни уч кўрсаткич бўйича (А, Б, В) алоҳида ҳисобланг.

А кўрсаткичи (жавобларнинг ҳаққонийлиги)

Агар №6, 24, 36 саволларга «Ҳа» жавоб берган бўлсангиз бир балл қўшасиз.

Агар №12, 18, 30, 42, 48, 54 саволларга «Йўқ» жавоб берган бўлсангиз бир балл қўшасиз.

Б кўрсаткичи (мулоқотга киришувчанлик даражаси, атрофдагилар фикрига қараб ҳаракат қилиш, янги шароитларга мослаша олиш маҳорати)

Агар №1, 3, 8, 10, 13, 17, 22, 25, 27, 39, 44, 46, 49, 53, 56 саволларга «Ҳа» жавоб берган бўлсангиз бир балл қўшасиз.

Агар №5, 15, 20, 29, 32, 34, 37, 41, 51 саволларга «Йўқ» жавоб берган бўлсангиз бир балл қўшасиз.

В кўрсаткичи (эмоционал сезгирлик, қўзғалувчанлик даражаси)

Агар № 2, 4, 7, 9, 11, 14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 50, 52, 55, 57 саволларга «Ҳа» жавоб берган бўлсангиз бир балл қўшасиз.

Якуний хулоса ҳар уч қўрсаткич бўйича тузилади.

1. $A > 4$.

Сиз етарлича ҳаққоний жавоб бермагансиз. Сиздан кўпроқ самимий бўлишни сўраймиз. Бу сиз учун фойдали, чунки бу вазиятда сизнинг хусусият ва қизиқишларингизни аниқлаш мумкин бўлади.

2. $A < 4$, $B > 16$, $B > 16$.

Сиз қизиққон, таъсирчан, осон қўзғалувчан одамсиз. Ўзингизни тутиб туриш сиз учун қийин, ортиқча шартаки ва тўғрисиўзсиз. Ишга жон дилдан қиришасиз, лекин омадсизликда қизиқишингизни тез йўқотасиз. Сизнинг типингиздаги одамлар кучли диққат-этиборни, максимал куч-қувватни талаб қиладиган, лекин узоқ давом этмайдиган ишни маъқул кўрадилар. Уларни ҳаракатларнинг юкори жадаллиги, турфа киллик, фикрлаш ва мантиқийликни намойн қилиш зарурияти жалб қилади.

3. $A < 4$, $B > 16$, $B < 8$.

Сиз мувозанатли одамсиз, ўзингизни ушлаш оласиз. Қийин қайтмай вазиятларда баъзан ўзингизни йўқотиб қўйишингиз мумкин, лекин прода кучи билан мувозанатни сақлаб қолишга қодирсиз. Шароит ўзгаришларини осон қабул қиласиз, янгини тез ўзлаштираш, одамлар билан мулоқотга киришувчансиз, фаол фаолиятга интиласиз. Топагонлик, мантиқийлик сергайратлилик, чидамлик ва қатъиятликни талаб қилувчи иш ва вазифаларда мустақилликни афзал кўрасиз. Сизнинг типдаги одамлар аниқ режалаштирилган, воқеаларнинг кетма-кетлиги ҳисобга олинганлиги талаб қилинувчи фаолиятни яхши эплайдилар. Кўпинча улар етакчи (лидер), ташкилотчи бўладилар.

4. $A < 4$, $B > 16$, $8 < B < 16$.

Сиз етарлича ғайратли ва мулоқотга киришувчансиз, ўз олдингизда аниқ вазифа ва конкрет ишни кўрсангизгина фаолсиз. Шароит ўзгаришини ёмон қабул қилмайсиз, етарлича тез унга мослашасиз, янгини осон ўзлаштираш. Сиз шижоатлисиз, чарчамасдан узоқ ишлаш олишга қодирсиз,

вазминсиз, ўзингизни тута оласиз, янги фаолиятга осон кириша оласиз.

5. $A < 4, B < 8, V < 8$.

Сиз ўз туйғуларингиз ва ҳаракатларингизда анча мувозанатли одамсиз. Қийин ҳаётий вазиятларда босиқ ва равои бўлиб қоласиз. Жуда вазминсиз, ўйлаб, лекин секин ҳаракат қиласиз. Ўзгарувчи шароитларга қийинроқ мослашасиз. Сизга ўйлаб олиш учун вақт керак бўлади, лекин ишни бошлагач уни охиригача етказишга ҳаракат қиласиз. Камгапсиз, шунчаки гапиришни ёқтирмайсиз, одамлар билан мулоқотда бўлиш сиз учун қийин. Вазифаларнинг тез-тез алмашишини ва секин ҳаракатни талаб қилмайдиган ишни маъқул кўрасиз. Мустақил равишда қарорга келишга қийналасиз, шунинг учун одамлар ва ишлаб чиқариш ташкилотини бошқариш жавобгарлигини ўзингизга олмаганингиз маъқул.

6. $A < 4, B < 8, V > 16$.

Сиз таассуротли, уятчан одамсиз, одамлар билан қийин мулоқотга киришасиз. Тез хафа бўласиз, ўзингизга таниш, одатий шароитдагина ўзингизни ишончли ҳис қиласиз. Сизни кам биладиган одамлар, кўпинча сизни тушунмайдилар. Сизга катта асабий тангликни, тез жараёнларни ва тез-тез ўзгарувчан фаолият турларини талаб қилмайдиган шароитларда ишлаш тавсия қилинади.

7. $A < 4, B < 8, 8 < V < 16$.

Сиз мулоқотга жуда кам киришувчан, уятчан, туйғуларда етарлича вазмин, кўн ўйлайдиган, фикрлашга мойил одамсиз. Ҳаракатларда асосан ўз шахсий туйғуларингиз, тасаввурларингизга мўлжалланасиз. Бундай одам фақат озгина дўстлари билангина яқин бўлади. Ҳаракатларини олдиндан режалаштиради, кучли таассуротларни ёқтирмайди, тинч ва тартибли ҳаётга интилади. Бу типдаги одамларга ўтириб ишлайдиган, пунктуалликни, диққат-этиборни талаб қиладиган касблар мақсадга мувофиқ. Улар ёлғиз ишлашни маъқул кўрадилар.

8. $A < 4, 8 < B < 16, V > 16$.

Сиз эмоционал нотурғун, таъсирчан одамсиз. Меъёрида мулоқотга киришувчан, лекин одамлар билан муносабатда унча чидамли эмассиз, тез ранжийсиз. Сизнинг ҳаракатларингиз

кўпинча кайфиятингизга боғлиқ бўлади: сиз баъзан жуда гайратлисиз, баъзан хафакон ва камҳаракат бўлаб қоласиз. Қарашлар, фикрлар ва қизиқишларда қатъий эмассиз. Сизда интуиция яхши ривожланган. Сизнинг типингиздаги одамлар қизиқарли, эмоция билан боғлиқ, жисмонийдан кўра ақлий, лекин давомли бўлмаган ишларни маъқул кўрадилар.

9. $A < 4, 8 < B < 16, B < 8.$

Сиз босиқсиз, дўстлик ва қизиқишларда турғун одамсиз. Эмоциялар сизга нарсаларни ҳақиқатга яқин кўришга ҳалақит бермайди. Ҳаётга мослашишни биласиз, ўйлайсиз, меъёрида мулоқотга киришувчансиз, лекин ҳаракатларингиз бошқаларнинг фикрларига боғлиқ эмас, маслаҳатлар билан яхши бўлишасиз, омадсизликдан кўрқмайсиз, унинг сабабларини ўрганишга ҳаракат қиласиз. Бу типдаги одамлар турли хил фаолият турида (айниқса, ҳаракатлар аниқ бўлса ва яқуний натижа кўрсатилса) муваффақият қозона оладилар.

10. $A < 4, 8 < B < 16, 8 < B < 16.$

Сиз меъёрида мулоқотга киришувчансиз, босиқсиз, лекин баъзида хис-туйғуларингизга эркинлик берасиз. Етарлича очиқсиз, ҳавотирли эмассиз, ёлғизликни яхши кечирасиз, шовқинли давраларни унча ёқтирмайсиз. Сизнинг типингиздаги одамлар меъёрида фаол, қулқ-атворда универсалдирлар. Улар фаолиятнинг турли соҳаларида, лекин ишнинг муҳимлигини англаганда, лавозим кўтарилиши имконияти мавжуд бўлган шароитда яхши ишлайдилар.

Вазиятли масалалар:

Масала. Ўқитувчилар Ф.Ю. ва В.Ф. услублари қайси темперамент типлари учун характерли эканлигини аниқланг. Уларда қайси услуб хусусиятлари намоён бўлган?

а) 6-7 синфларнинг рус тили ўқитувчиси Ф.Ю. ташқи таассуротларга секин берилади, саволларга дарҳол жавоб қайтармайди. Юз қиёфаси – топшириқ бераётганими ёки танабҳ бераётганими, жиддий саволни ёки қувноқ воқеани эшитяптими, бундан қатъий назар бир хил. Кам ҳолларда қулади, кўпинча юзида ним табассум. Нутқи бир хил темида, шошилмасдан гапирди. Ҳаракатлари секин. Унинг учун ҳар қандай шароитда ҳам босиқлик ва хотиржамлик ҳос. Унинг дарслари жуда ҳам зерикарли ўтадигандек туюлади, лекин бундай эмас экан.

Масалан Ф.Ю. грамматик тахлил учун эмоционал бой, лирик кўтаринки, баъзида юмор (ҳазил)га тўла гапларни ва матнларни синчковлик билан танлайди. Натижанда дарс барча ўқувчиларнинг фаол иштироки билан ўтади, уларнинг кўзлари ёнади, қўллари юқорироқ кўтарилади, юзларида табассум ўйнайди, жавоб беришга хоҳишлари баланд.

б) 6-7 синфларнинг рус тили ўқитувчиси В.Ф. бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга осон ўта олади. Тамаффус вақтида ўқитувчилар хонасида унинг атрофида хурсандчилик ва жонлианиш бўлади. В.Ф. қандайдир кулгили воқеани айтиб бераётган эди, лекин кўнгироқ чалинган ўқитувчининг юз қиёфаси жиддийлашди. Синфда у ҳар доим ҳаракатда, тез ва шиддат билан юради. Ҳеч қачон ўқувчиларнинг тушунмасликларидан жаҳли чиқмайди, ўзини тутати, босиқ ва сабрли. Унинг дарсларида қўллайдиган рус тили бўйича материаллари мустаҳкамлашнинг энг яхши кўрган усулларида бири мусобақа типидagi қисқа муддатли динамик ўйиндир. Ўйин 5 минут давом этади ва юқори темпда ўтади. У ўқитувчидан катта оперативликни, эгичилликни талаб қилади.

Шундай қилиб, иккала ўқитувчи ҳам педагогик топшириқларни муваффақиятли, лекин турлича ҳал қилишади.

Мавзуга оид тест саволлари:

Таъсирчанлик, таъсирга берилиш бу -

Реактивлик

Эластиклик

Регидлик

Экстравертлик

Интравертлик

Хулқ-атворнинг исқиланувчанлиги бу -

Реактивлик

Эластиклик

Регидлик

Экстравертлик

Интравертлик

Инсон реакциясининг ташқи таъсирларга боғлиқлиги бу

Реактивлик

Эластиклик

Регидлик
 Экстравертлик
 Интравертлик
 Инсон реакциясининг субъектив сабабларга боғлиқлиги
 бу -
 Реактивлик
 Эластиклик
 Регидлик
 Экстравертлик
 Интравертлик
 Сангвиник бу -
 Кучли, мувозанатлашган, тез
 Кучли, мувозанатли, секин
 Кучли, мувозанатсиз, жўшқин
 Кучсиз, мувозанатсиз, секин
 Флегматик бу -
 Кучли, мувозанатлашган, тез
 Кучли, мувозанатли, секин
 Кучли, мувозанатсиз, жўшқин
 Кучсиз, мувозанатсиз, секин
 Холерик бу -
 Кучли, мувозанатлашган, тез
 Кучли, мувозанатли, секин
 Кучли, мувозанатсиз, жўшқин
 Кучсиз, мувозанатсиз, секин
 Меланхолик бу -
 Кучли, мувозанатлашган, тез
 Кучли, мувозанатли, секин
 Кучли, мувозанатсиз, жўшқин
 Кучсиз, мувозанатсиз, секин
 Характер акцентуацияси бу -
 Инсоннинг эмоционал таъсирланиши
 Характернинг айрим жihatларини кучайиши
 Характернинг патологик бузилиши
 Характер аномалияси
 Темперамент бу -
 Психиканинг табиий шартлашган динамик кўринишлари
 йнгилдиси

Инсоннинг рухий жараёнлари тавсифномаси
Шахснинг турли шароитларда ўзини намоён қилиши
Шахснинг барқарор хусусиятлари
Шахснинг эмоционал ҳолати

Назорат саволлари:

1. Темперамент ва унинг физиологик асосларини тушунтиринг.
2. Темпераментнинг қандай типлари мавжуд?
3. Темперамент типларининг психологик тавсифини беринг.

Реферат учун мавзулар:

1. Темперамент ва шахс.
2. Темперамент психодиагностикаси

Мустақил иш учун топшириқлар:

Топшириқ. Айзенк методикаси ёрдамида 5 кишидан кам бўлмаган синалувчиларнинг темперамент типини аниқлаш.

§3.2. Характер

Таянч иборалар: характер, характер хислатлари, характер акцентуацияси турлари.

Характер – ижтимоий муҳит таъсирида таркиб топиб, шахснинг атрофдаги воқеликка ва ўз-ўзига бўлган муносабатида ифодаланадиган, муайян шароитда типик ҳулқ-атвор усулларини белгилаб берадиган барқарор индивидуал психик хусусиятлар йиғиндисиدير. Характер туғма, ўзгармайдиган хусусият эмас. У кишининг ҳаёт шароитларига боғлиқ ҳолда таркиб топиб, ўзгарувчан ва тарбияланувчандир. Махсус шароитда таълим-тарбия таъсирида салбий характер хусусиятларини бартараф қилиш, ижобий характер хусусият (хислат)ларини шакллантириш мумкин.

Психология фанида характерни таҳлил қилишни ўзига хос тизими мавжудки, бу психологик тузилишнинг қонуниятлари, типологияси ва ривожланишини ифода этади. Шу боис, психологияда характерни психологик тадқиқ этиш *характерология*нинг асосий предмети ҳисобланади.

Мазкур тушунчанинг этимологиясига эътибор қаратадиган бўлсак, характерология (*грек.* «characterology», «character» -

хислат, белги, аломат, нишон, хусусият, «logos» - фан, таълимот) – характер ва унинг моҳияти, структураси, таркиб топиши ва ривожланиши ҳақидаги таълимотдир.

Характерологияга оид билимларга амалда қадимдан эҳтиёж сезилиб келинган экан. Масалан, қулдор бозордан қул сотиб олиш жараёнида унинг жисмоний хусусиятлари ҳақида турли хатти-ҳаракатларни бажартириш тарзида маълумотга эга бўлганлар, лекин у ўзининг бўлажак қули итоаткор ёки бўйсунмайдиган, соддадоя ёки айёр, меҳнатқаш ёки дангаса каби характер хислатлари ҳақида маълумотга эга бўла олмаганлар. Шунинг учун, қулдорлик жамияти шароитларида харидор бўлажак қуlining характерини аниқлашнинг турли тизимига амалий эҳтиёж сезганлигидан далолат беради.

Психология тарихида характерологияга оид дастлабки маълумотлар одамнинг бош суяги ва тана ҳамда юз тузилишига боғлаб аниқлаш орқала таркиб топган (Афлотун, Арасту, Абул-Фараж Бар Эбрей, Иоганн Каспар Лафатер, Франц Галл, Чарльз Дарвин).

Афлотун ва Арасту киши характерини унинг афт-ангорига қараб аниқлаш назарияси асосчилари ҳисоблаладилар. Улар киши ташқи кўринишида бирон бир хайвонга ўхшашлик белгиларини топиб, сўнгра унинг характерини ана шу хайвонники билан бир хил, деб тавсифлаганлар. Жумладан, Арастунинг фикрича, буқаники сизгари йўтон бурун дангасаликни, чўчканиккига ўхшаш тешиқлари катта ва кенг бурун ахмоқликни, арслонникни каби бурун мағрурликни, қуёнларники сизгари тукнинг майинлиги кўрқоқликни, шер ва ёввойи чўчканикни каби тукнинг дағаллиги ботирликни англатади. Шунга ўхшаш назариялар Ўрта аср Сурия ёзувчиси Абул-Фараж Бар Эбрей асарларида ҳам учрайди.

XVIII асрда Иоганн Каспар Лафатернинг физиологик тизими машҳур бўлиб кетди. У инсон бош суягининг конфигурацияси ва имо-ишорасини ўрганиш киши характерини аниқлашнинг асосий йўли, деб ҳисоблайди.

Кейинчалик характерологик таълимот немис шифокори Франц Галлнинг номи билан боғлиқ френология деган ном олди. Франц Галл фикрича, инсон бош суягининг бўртиқ жойларини ушлаб кўриб, унинг руҳий белгиларини аниқлаш

мумкин.

Чарльз Дарвиннинг юз ифодасининг тавсифланиши, унинг юмшоқ тўқималари ҳолатига боғланган физиогномик таълимоти характерология соҳасида кўпгина психологларнинг изланишлари учун асос бўлди.

Характерни ўрганишда ташқи кўриниш маълум аҳамиятга эга бўлсада, бироқ шахснинг ташқи қиёфаси унинг характерологиясида батафсил маълумотлар манбаи бўла олмайди.

Кейинчалик фан олами ривожланишнинг турли босқичларида, шахснинг характерологик хусусиятларини ўрганишда фаолият ва муносабатлар тизими ҳамда бошқа психик хусусиятларни тадқиқ этиш борасидаги илмий изланиш ва мунозаралар ҳам характерга оид турли хил ёндашувларни вужудга келишига сабаб бўлди.

Характерда ўзлаштирилаётган ҳаётий тимсоллар шахснинг ҳулқ-атвори ва фаолиятида ижтимоий-психологик хусусиятлар сифатида таркиб топишни таъминловчи психологик воситалар инсон «Мен»ининг тавсифловчи пойдевори ҳисобланади.

Характер темперамент (мижоз)дан фарқли ўлароқ ҳаётда, муомала ва ҳамкорликдаги фаолият жараёнида вужудга келиши ва шаклланишида фарқ қилади. Характер ҳислатлари тўртта йирик тизимга ажратилади. Бу хусусиятлар инсоннинг муносабатларида акс этган бўлиб, улар қуйидаги 3-жадвалда келтирилган.

Бундай характер хусусиятларини ўқувчи ва талабаларда шаклланиши ва намоён бўлиши ўқини фаолиятини амалга ошираётган жамоада, овлада, норасмий гуруҳларда кузатилади.

3.1-жадвал

	Муносабатларнинг номланиши	Характер ҳислатлари ва ҳулқ- атвор хусусиятлари
1	Одамларга бўлган муносабат	Мулоқотмандлик, очкилик, аниқлик, меҳрибонлик, тундлик, тортинчоқлик, жоҳиллик, камтаринлик ва б.
2	Фаолиятга бўлган муносабат	Виждонлилик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, эҳтиётсизлик,

		масъулиятсизлик ва б.
3	Ижтимоий ва шахсий мулкка бўлган муносабат	Бетартиблик, тежамкорлик, озодалик, эҳтиёткорлик ва б.
4	Ўз-ўзига бўлган муносабат	Вазминлик, талабчанлик, ўзини севиш, ўзига ишонччилик, худбинлик ва б.

4. Психологияда характер хислатларининг пайдо бўлиш шартларида организмнинг наслий хусусиятлари (*биологик қонуниятлари*) асос бўлсада, аммо у *ижтимоий қонуниятлар* билан тавсифланади. Ушбу масалани ирсиятга боғлаб тушунтириш гомозигот эгизакларни ўрганиш орқали инкор қилинади, чунки уларнинг наслий хусусиятлари айнан бир хилдир. Улар темперамент хусусиятлари бўйича тубдан ўхшаш бўлсаларда, лекин характер хислатларига кўра бир-биридан кескин фарқ қиладилар. Шунинг учун характернинг шахс турмуш шароитига боғлиқлигини унинг физиологик асоси ҳам, ташки таассуротлар тизими туфайли вужудга келадиган шартли рефлектор функционал ҳолати ҳам тасдиқлайди.

Характер таркиб топиши муайян қонуниятлар таъсирида амалга ошиб, унинг ҳар бир хислати шахс муносабатларига боғлиқ бўлади, улар ўз навбатида ижтимоий муносабатлар билан белгиланади. Наслий хусусиятлари бир хил эгизакларда турлича ижтимоий муҳитда ҳар хил характер хислатлари шаклланиши тадқиқотларда исботланган. Шу сабабдан ижтимоий тузимни тавсифловчи кенг ижтимоий муносабатлар шахснинг ижтимоий типик хусусиятларигина эмас, балки характернинг индивидуал хусусиятлари (хислатлари) таркиб топишига ҳам катта таъсир ўтказати. Ижтимоий муносабатларга бевосита ёки билвосита боғлиқ тарзда, оилада, болалар ва меҳнат жамоаларида ҳайрихоқлик, ўртоқлик, ўзаро ёрдамлашиш, ҳамкорлик ёки, аксинча, жодиллик, золимлик, баджаҳлик каби шахслараро муносабатлар таркиб топа бошлайди. Оилавий муҳит, ундаги шахслараро муносабатлар, фарзандларнинг миқдори,

ёшидаги фарқи, низоли вазиятларнинг кўриниши, ота-она муносабатига асосланган ҳолда характернинг ўзига хос хусусиятлари шакллантирилса, болалар боғчасидаги, мактабдаги шахслараро муносабатлар ҳам характернинг махсус хислатларини таркиб топтиради. Меҳнат жамоаларида, норасмий гуруҳларда ҳам характер хусусиятларида сезиларли ўзгаришлар юзага келиб, илк ёшлик даврида эса шаклланган характер хислатлари ниҳоят даражада барқарор бўлиб, уларга айрим ўзгаришлар киритиш жуда қийин кечади. Шахсда майлларнинг қондирилиши ёки қондирилмаслиги билан боғлиқ ҳолда таркиб топган муносабатлар ўзининг мустақамлиги билан ажралиб туради. Характер хислатларининг чуқурлиги, барқарорлиги, доимийлиги кўп жиҳатдан шахс муносабатларининг оғлилик даражасига боғлиқ. Инсоннинг ҳаққонийлик, меҳнатсеварлик хислатлари тасодифий таркиб топмаган бўлиб, унинг оғли қарашларига, ишонч ақидаларига мос тушса, у ҳолда ҳар қандай қийин ҳолатларда ҳам намоён бўлаверади.

Характер билан темпераментнинг ўзаро муносабати уларни *физиологик асослари билан* белгиланади. Характер хусусиятларининг ташқи жиҳатдан намоён бўлиб айнан шу тарзда муайян вақт мобайнида кечиши *динамик* хусусият дейилади. Характер хислатларининг динамик хусусияти темперамент хусусиятларига боғлиқдир. Ана шу ҳолатга мувофиқ равишда темперамент хусусиятлари ҳам характернинг маълум хислатларининг вақт давомида ташқи намоён бўлиши ҳам темперамент типига боғлиқ.

Тараққиёт ва тарбиянинг ижтимоий шароитлари ҳамда уларнинг психиканинг ирсий индивидуал хусусиятлари билан ўзаро муносабати характер хислатларини тўғридан тўғри таъсифламайди, балки шахснинг фаолияти орқали белгилайди. Унинг фаолиятига тааллуқли айнан бир хил ижтимоий шароитда ҳам худди шу бир хил ирсий хусусиятларидан турли характер хислатлари шаклланади. Шу билан характернинг ривожланиши шахснинг фаол

фаолияти жараёнида унинг хатти-ҳаракатларига боғлиқ тарзда амалга ошади. Характернинг таркиб топишида фаол фаолиятда ҳаракатнинг индивидуал ўзига хос усуллари шаклланади. Ҳаракат усулларининг автоматлашуви муайян динамик стереотип ҳосил қилиниши билан боғлиқ шартли рефлектор функционал ҳолатнинг натижасидир. Автоматлашувнинг бир неча турдаги психологик механизмлари мавжуд бўлиб, улардан бири – бу *одатлар*дир. Характер хислатлари таркиб топишининг муҳим шартларидан яна бири – бу хислатларни зарурий хатти-ҳаракатларда чидам билан *машиқ қилиш*дан иборатдир.

Характернинг таркиб топишида *тақлидчанлик*нинг роли катта бўлиб, у ҳаракат усуллари автоматлашувининг бош манбаи ҳисобланади ва унинг аҳамиятлелиги кўн жиҳатдан ифодали хатти-ҳаракатларнинг шахс эмоционал (ҳиссий) кечинмаларига таъсири билан белгиланади. Тақлидчанлик хатти-ҳаракат намунасига тақлид қилиш учун мўлжалланган шахс муносабатлари томонидан мотивлаштирилгандагина характер хислатларини таркиб топтириш шартига айланади.

Характернинг шаклланишида муайян психик фаолиятга яқин объектив ва субъектив майлилик тарзидаги кўрсатма бериш (устаповка), психологик механизм негизда юзага келган автоматлашиш муҳим бўлиб, бунда кўрсатма (устаповка) одатларидан фарқли ўларок, муайян ҳаракатларга тайёр туришигина бўлиб қолмай, балки бизни жараёнларига, ҳиссий ва иродавий реакцияларга ҳам тайёр туришлиқдир.

Характернинг ҳосил бўлишида низоли вазиятлар алоҳида аҳамият касб этиб, бунда характер фақат мураккаб ва кескин вазиятларда (шароитларда) ёрқин намоён бўлибгина қолмасдан, балки мазкур ҳолатларда у таркиб ҳам топади. Одатда характер хислатларининг ўзгаришидаги индивидуал фарқлар шахснинг низоли вазиятлардан чиқиш учун қандай йўл-йўриқ топишига боғлиқ. Шундай қилиб, шахс ўзининг бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ўз хатти-ҳаракатлари, одатлари билан ўз характер хислатларини ўзи яратади ва уларни бошқаришга одатланади.

Характер хусусиятларининг вариантлилиги уларнинг фақат сифат жиҳатидан ранг-баранглиги ва ўзига хослигида эмас, балки миқдор жиҳатидан ифодаланганлигида ҳам намоён бўлади. Характер хусусиятларининг миқдорий ифодаланиши, яъни айрим белгиларнинг ҳаддан ташқари кучли намоён бўлиши шахс хулқ-атвори меъёрининг энг охириги маррасига бориб, патологик белгилар билан чегараланиш ҳолатида кузатилади. Бу ҳолат психологияда характер акцентуацияси (меъёрдан ортиши) деб аталади. Бунда шахсда бошқаларга нисбатан барқарорлик бўлгани ҳолда бир хил қатъият хаяжонлантирувчи омилларга заифлик ортиши кузатилади.

Характер акцентуацияси турлари олимлар томонидан турли хил кўринишда ажратиб кўрсатилади. Уларнинг айримлари (Ж.Леонгард бўйича) ҳақида тўхталиб ўтамиз:

1. *Гипертим тип* – бу тоифадагилар ўта киришимли, сўзамол бўладилар, имо-ишоралар, мимика ва пантомимика орқали ўз хис-туйғуларини намоён қиладилар. Улар тўсатдан суҳбатнинг дастлабки мавзусидан четга чиқадилар. Бу тоифадаги одамда ўз хизмат ва оилавий мажбуриятларига етарли тарзда жиддий эътибор бермасликлари оқибатида атрофидаги одамлар билан қисқа келишмовчиликлар юзага келади. Уларнинг ижобий томонлари ишчанлик, оптимистлик, фаолиятлилиқ, ташаббускорлик каби сифатлари орқали намоён бўлади. Уларнинг салбий хислатлари – енгилтабнат, жиззакчи, ўз мажбуриятларига бефарқ муносабатда бўлиш каби сифатлардир.

2. *Дистим тип* – бу тоифадагилар камгап, неқбиж кайфиятли, тортинчоқ бўлишади. Уларнинг аксарияти уйда ўтиришни хошлашади. Улар сершовқин давраларни ёқтирмайдилар ва атрофдагилар билан камдан кам низога борадилар. Уларнинг ижобий хислатлари: жиддий, ҳақиқатгўй, соф виждонли. Салбий томонлари: сусткаш, шахсиятпараст, фикрлаш доираси тор.

3. *Циклоид тип* – бу тоифадагиларнинг кайфияти тез-тез даврий ўзгариши, бунинг оқибатида уларнинг атрофидаги

одамлар билан бўлган муомаласи ҳам ўзгариб туриши кузатилади. Уларнинг кайфияти чоғ бўлганда яхши ҳамсухбат, кайфияти ёмон бўлганда эса тундрок бўлиб қоладилар.

4. *Таъсирчан тип* – бу тоифадагилар муомалада тортинчок, кўп ҳолларда тунд ва инжиқ бўлиб, ёлғончиликка, сурбетликка, низога мойилдирлар. Шунингдек, бундай ҳолатларда улар доим фаол бўладилар. Бу тоифадагилар хотиржам бўлганларида софдил, хайвонлар ва кичкина болаларни яхши кўрадилар, кайфиятлари ёмон бўлганида эса инжиқ, жahlдор, ўзларини идора эта олмайдилар.

5. *Тўхталувчан (тиқилувчан) тип* – бу тоифадагилар меъёрида ҳамсухбат, писмиқ, ақл ўргатувчи, камгапдирлар. Улар низоли ҳолатларда фаол, ташаббускор бўлиб, танлаган фаолиятини муваффақиятли амалга оширишга интиладилар. Улар ўзига нисбатан ўта талабчан бўлиб, ижтимоий адолатга хайрихоҳ, шунинг билан бирга аразчи, ҳамда қасоскор бўладилар. Баъзида ҳалдан зиёд ўзига бино қўйган, тўғрисиўз, рашкчи, яқинларига ва кўл остидаги ходимларга нисбатан ўта талабчан бўлиб қоладилар.

6. *Синчков (недаптик) тип* можароларга кам аралашиб, хизмат доирасида ўзини қаттиқкўлдек тутиб, атрофдагиларга кўп талаблар қўяди. Шунингдек етакчиликни бажонидил бошқа одамларга беради. Баъзида оила аъзоларига тартиб борасида ўта талабчан. Унинг ижобий хислатлари: софдил, тартибли, жиддий, садоқатли. Салбий томонлари: расмиятчи, ниясмиқ, қизиққон.

7. *Ташвишли тип* – бу тоифадагилар паст киришимли, ўзига нисбатан ишончсиз бўладилар. Улар низоларга кам аралашадилар ва бу ҳолатда қўллаб-қувватловчи ва таянч актарадилар. Улар дўстликни қадрлайдилар, ўз-ўзига танқид кўзи билан қарайдилар, ўзига толширилган вазифаларни сўзсиз бажарадилар, ўзининг ҳимоясизлиги оқибатида кўп ҳолларда ҳазил-хузул учун нишон бўладилар.

8. *Жўмқин (ҳияжонли) тип* — бу тоифадагилар тор доирада сараланган одамлар билан алоқа қилишни афзал кўрадилар. Улар кам ҳолларда можароларга аралашиб, ҳафачиликларини ичларида сақлайдилар. Ижобий хислатлари: самимийлик, раҳм-шафқатлилик, ўзгаларнинг ютуғидан қувонадиган ҳамда бўйсунувчан. Салбий томонлари — йиғлоқи, ўта ҳиссиётли, иззатталаб.

9. Тез муомалага киришувчанлик, етакчилиққа интилувчанлик, кўнгилчанлик, бошқаларга тез кўйикувчанлик *палмойишкорона типга* хосдир. Уларда ҳокимиятни эгаллаш ҳисси устивор бўлиб, мақтовни жуда ёқтирадилар. Бундай кишилар ўзига ишончлилиги ва ўзига тортувчанликлари билан агрофдагиларнинг ғашига тегиб, можароларни ўзлари келтириб чиқарадилар ва бу ҳолатда фаол тарзда ўзларини ҳимоя қиладилар. Уларнинг ижобий томонлари — сабр-қаноатлилик, артистлик қила оладиган, бошқаларни ўзига қарата оладиган, тўғрисиўзлигидир. Салбий томонлари эса — худбинлик, шахсиятпарастлик, мақтанчоқлик, дангасалиқлар.

10. *Экзальтирланган тип* — бу тоифадагилар ўта киришимли бўлиб, тез-тез баҳслашадилар, лекин баҳс очик можароларга етиб бормайди. Низоли ҳолатларда улар бир пайтнинг ўзида ҳам фаол, ҳам сустқашдирлар. Шу билан биргаликда дўстлари ва яқинларига боғланган ва уларга жуда ғамхўр. Уларда ачинаш ҳисси юқори, яхши дидли, ҳиссиётлари ёрқин ва самимий бўлади. Салбий томонлари — ваҳимачи, бир онлик кайфиятларга ён босувчи.

11. *Экстраверсив тип* — ўта киришимли бўлиб, бундай одамларнинг дўстлари ва танишлари жуда кўп бўлади. Бундай одамлар эзмалик даражасигача кўп гапирадилар, ҳар қандай маълумотни улардан очикчасига билиб олиш мумкин. Бу тоифадагилар дўстлар даврасида, ишда, оилада, кўпинча етакчилиқда бошқаларга ён босиб, бошқаларга бўйсунитишни ва четда туришни афзал кўрадилар. Улар ўзгаларни диққат билан эшитишга тайёрлик, сўрашган нарсани бажариш каби ижобий хислатларга эгадирлар. Салбий томонлари: таъсирга

берилувчан, енгилтабиат, машпатга ўч, яғво ва гийбатларни тарқатишда иштирок этадилар.

12. *Интросерсия тилининг* бошқалардан фарqli томони шундаки, улар ўта ийманувчан, ҳақиқийликдан йироқлашувчан, ўз туйғуларини ошкор этишни хоҳламаслик, файласуфлик қилишга интилишлари билан характерлидир. Бундай одамлар ёлғизликни ёқтирадилар, аτροφдагилар билан кам низога бориб, қачонки уларнинг шахсий ҳаётларига аралашгандагина улар аτροφдагилар билан ихтилофга борадилар. Уларда қатъиятчилик, принципиаллик каби ижобий фазилатлар билан бир қаторда қайсарлик, фикрлашнинг торлиги, ўз ғояларини ўта қатъиятчилик билан ҳимоя қилиш каби салбий хислатлар мавжуд. Улар ҳар бир нарсага ўз нуқтаи назарлари билан қарайдилар, бошқаларнинг фикрларидан ўз фикрларини устун қўядилар.

Характер акцентуациясига тўғри тарбиявий иш йўлга қўйилганда чек қўйиш мумкин. Агар бу вазият ўз вақтида меъёрий ҳолатга келтирилмаса, турли хил патологик бузилишларга олиб келиши кузатилади.

Интерактив усул ва график органайзерлар

“Балиқ скелети” чизмаси

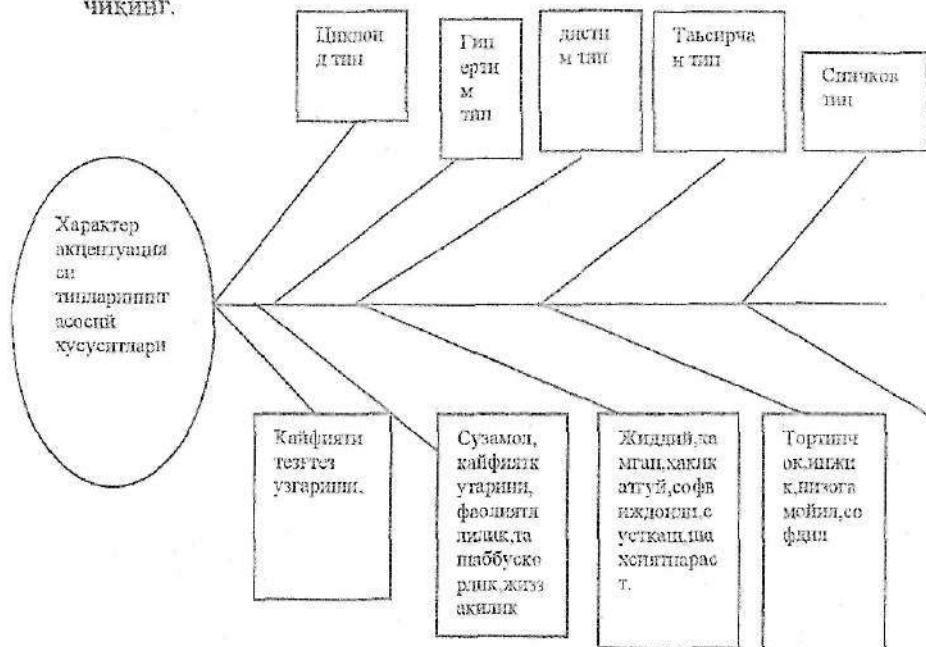
“Балиқ скелети” чизмаси
 Бир қатор муаммоларни тасвирлаш ва уларнинг шаклини берди.
 Тўғрилик, ҳақиқатга келишни, таҳлил қилиш, қўшимча маълумотларни қўшиб олишни.

Чизмада турли қандайдир билим тақдирлари, Алжандарнинг турушлари юзори “қуянда” қилиш муаммолари тасвирланади. Масдада эса, ушбу қилиш муаммолар молекулярлиги тасвирланади.

Қилиш турушлари билан тақдирлари, тақдирлари, тақдирлари чизмаларни тасвирланади. Ушбу чизмага қўшимча қилиш.

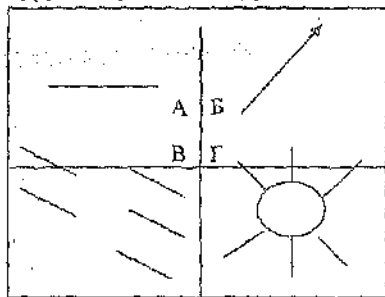
Чизмада қилиш тақдирлари

Толширик: Характер акцентуацияси типларининг асосий хусусиятларини “Балиқ скелети” чизмаси асосида ишлаб чиқинг.

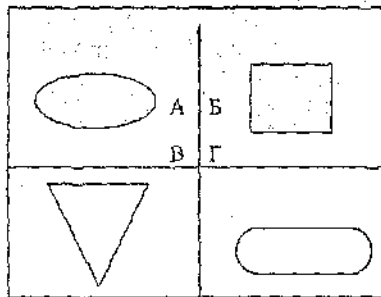


Бажарилиши бўйича намуна:

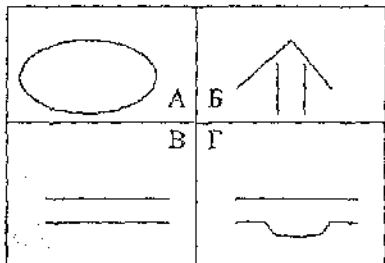
Психогеометрик шакллар ва шахс характери
 Қуйидаги 4 гуруҳга бўлинган 16 та шаклга эътибор беринг. Ҳар бир гуруҳдан ўзингизни рухий ҳолатингизга мос келган битта шаклни танланг.



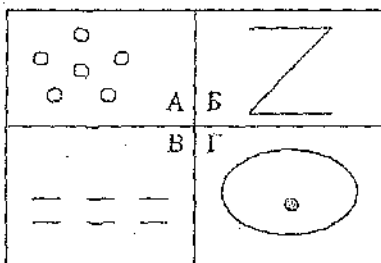
A-4; B-8; B-2; Г-10.



A-10; B-8; B-2; Г-4.



A-10; B-8; B-2; Г-2.



A-10; B-8; B-6; Г-6.

Натижалар:

8-13. Сизнинг феъл атворингиз қанақа бўлиши, биринчи навбатда, атрофдагиларга боғлиқ. Тез тушқунликка тушасиз, тез илҳомланасиз ҳам. Кўнглингизга хуш келмаган юмушни бажаришингиз қийин. Атрофдаги вазият сизга жуда кучли таъсир қилади. Сизни ўз қарор ва ечимингизнинг ягона соҳиби дейиш мушкул. Сизда ҳис-туйғуга берилувчанлик кучли. Хуллас, сизни бошқарувчи нарсга – кайфият.

14-20. Гарчи сиз «кўпчилик тарафида», «ҳамма қатори» бўлсангиз ҳам, ҳар ҳолда ўз ўрнингиз ва йўналишингизни топмоққа интилиш бор. Ўзингизга муносабатингиз танқидий. Шунинг учун атрофдагиларда аниқ кучли далил бўлмаса, сизга таъсир ўтказиш қийин. Ўз нуқтан назарингиз ўзингизнинг зиёнингизга эканлигини фаҳмлаб турган бўлсангиз, ундан воз кеча олишга қодирсиз.

21-27. Ўзингизни бенуқсон ва маъсум ҳисоблайсиз. Шундай бўлса-да, ташқи таъсирдан бутунлай ҳимояланган эмассиз. Ҳаёт олдингизга кўяётган вазиятлар билан ўз эътиқод ва дунёқарашларингиз орасида ўртача, маъқул йўлни топишга интиласиз. Айнан ана шу омил сизга тўғри ечим ва қарор қабул қилишга ёрдам беради.

28-34. Сиз учун фикр ва шиорларингиздан воз кечиш осон эмас. Атроф таъсири қанчалик кучайса, сизнинг қаршилигингиз ҳам ўз навбатида ошади. Бироқ аслини олганда, сизнинг собит ва маҳкам туришингиз ортида нафақат ўз кучига ишонч, балки фавқулодда нохуш вазиятга тушиб қолишдан хавфсираш бор.

35-40. Агар бирор ечимга келган бўлсангиз бас, ҳеч ким сизни бу фикрдан қайтара олмайди. Ўз мақсадингизга ҳеч бир сусткашликсиз эришасиз. Бироқ сизни яхши таниган шахс феъл-атворингиз ва ҳатти-ҳаракатларингизни моқирона ва сездирмай йўналтира олиши мумкин. Шунинг учун мумкин қадар қайсарликни камайтириб, зийракликни оширинг.

Психологик треннинг:

Бошловчи ҳар бир иштирокчи кўлига алоҳида карточкаларда «ЛИДЕР» «ФАРОСАТ» сўзларини бериб чиқади. Сўзлардаги ҳарфлар вертикал кўринишда ёзилган бўлиб, иштирокчи ҳар бир ҳарфнинг рўпарасига ўша билан бошланадиган ўзидаги шахсий сифатларни кўп ўйланмай ёзиб чиқиш керак.

Мақсад: шахснинг ўзини англаш ва ўзига нисбатан сезгирлигини аниқлаш.

Вазиятли масалалар:

Масала. Куйида инсон хатти-ҳаракатида шахснинг турлича кўринишларининг намоёни бўлиши берилган:

А) 10 синф ўқувчиси А., ўқитувчиларнинг фикрига кўра, дастур материалларини чуқур билади. У шошилмасдан, кам эмоционал, лекин мазмунли гапирди. У куч-қувватга тўла, аммо кўп ҳаракат қилмайди. Қизишмайди, ғайрат билан ишламайди. Ўқишда чарчоқ нималигини билмайди, лекин қизиқишлари бир томондама.

Б) Кун сайин оғир жароҳатлар таъсирида кучдан қолаётган Бозоров кадрли мамлакатининг қизиқишлари билан жўшқин яшайди. У одамларга катта, шу билан бирга талабчан ва меҳрибон муҳаббатини намоён қилади. Бозоров оёқлари яқинда ампутация қилинган учувчи Ботир Исмоиловни иккинчи жаҳон уруши даврида оёғидан ажраган, шундай бўлсада, кейинчалик авиацияга қайтган ўзбек учувчиси ҳақидаги ҳикоялари билан янги жасоратга ундайди.

В) 4 синф ўқувчиси А. хушчақчақ, ҳаётсевар, куч-қувватга тўла, шу билан бир вақтда хотиржам ва тўғри қиз. Унинг дўстлари кўп. У барча нарсани тез ва яхши бажара олади.

Г) Қишлоқ қоровули оиласида иккита ўғил бўлган. Оиланинг моддий таъминланиши юқори эмас эди. Онаси саводсиз. Отаси болаларига нисбатан кўпол ва қаттиққўл. Оиладаги бадий муҳит ҳақида ҳеч нарса гапириб бўлмайди. Шундай бўлса ҳам тўнғич ўғилда расм чизишга мойиллик эрта намоён бўлди, у мактабда кўп ва катта иштиёқ билан чизишни давом эттирди. Кейин Саратов бадий билим

юртига ўқишга кирди, армия хизматидан кейин Москвада ўқиди. Ҳозирги кунда у таниқли rassom.

Юқоридаги шахс хусусиятлари намунаси қайси вариантга мос келишини изоҳлаб беринг:

- а) шахс йўналганлиги;
- б) мотивларнинг ахлоқийлиги;
- в) қизиқиши;
- г) темперамент хусусиятлари.

Мавзуга оид тест саволлари:

1. **Характериологик хусусиятлар қайси вариантда тўғри кўрсатилган?**

- Меҳнат фаолиятида намоён бўладиган
- Инсонларга бўлган муносабатда намоён бўладиган
- Ўз-ўзига булган муносабатда намоён бўладиган
- Нарса ва буюмларга бўлган муносабатда намоён

бўладиган

2. **Леонгард бўйича характер акцентуацияси неча тинга ажратилади?**

- 8 та
- 10 та
- 12 та
- 11 та

3. **Характер бу -**

- Тугма хусусиятлар йиғиндиси
- Орттирилган хусусиятларнинг барқарор йиғиндиси
- Эмоционал ҳолатга боғлиқ хусусиятлар

4. **Характер акцентуацияси бу -**

- Инсоннинг эмоционал таъсирланиши
- Характернинг айрим жиҳатларини кучайиши
- Характернинг патологик бузилиши
- Характер аномалияси

Назорат саволлари:

1. «Характер» ва «характерология» тушунчаларини таърифланг.
2. Характер хислатлари қандай гуруҳларга бўлинади?
3. Характер акцентуацияси нима?
4. Характер акцентуациясининг қандай типларини биласиз?

Реферат учун мавзулар:

1. Характерологияга оид билимлар тарихи
2. Инсон характериға таъсир қилувчи омиллар

Мустақил иш учун топшириқлар:

Топшириқ. «Психогеометрик шакллар ва шахс характери» тестини амалиётда қўллаш ва натижаларни қайта ишлаш ҳамда таҳлил этиш.

§3.3. Қобилият

Ташвир иборалир: қобилият, қобилиятнинг сифат ва миқдорий тавсифи, интеллект, қобилият турлари, лаёқат, талант.

Психология фани қобилиятлар билан фаолиятнинг муҳим жабҳалари бўлмиш билим, кўникма ва малакаларнинг айнан бир нарса эканлигини рад этиб, уларнинг бирлигини эътироф қилади. Шунинг учун қобилиятлар фақат фаолиятда рўёбга чиқади. Агар шахс расм солишга ҳали ўрганмаган бўлса, унинг тасвирий санъатга нисбатан қобилиятини намоён қила олмайди.

Болалик даврида у ёки бу қобилиятларнинг атроф-муҳитдаги одамлар томонидан тан олинмаганлиги, кейинчалик худди ана шу қобилиятлари туфайли жаҳонда муносиб шон-шукрат қозонишга мушарраф бўлган жуда кўп алломаларнинг номи оламга машхур, чунончи, Альберт Эйнштейн (нисбийлик назарияси асосчиси), Николай Лобачевский (янги геометрия йўналиши асосчиси) ва бошқалар ўқишида гениал олим бўлиб вояга етишишига ҳеч

қандай асос йўқ эди.

Демак, қобилиятлар деб шахснинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шарти ҳисобланган, билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусиятларга айтилади.

Қобилият сифат ва миқдор жиҳатдан тавсифланиб, унинг *сифат тавсифи* шахснинг қайси индивидуал-психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятининг мажбурий шарт тарихида хизмат қилишини аниқлатади. Унинг *миқдорий тавсифи* эса фаолиятга қўйиладиган талабларга шахс томонидан қай йўсида бажариш имконияти маъжудлигини билдириб, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, нухта фойдалана олишини намоён қилади.

Қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлиги туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига хос тарздаги кўринишга эга. Булардан айримлари ҳақида тўхталиб ўтамиз:

Математик қобилиятга математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш-амалларни камайтириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тесқари фикр юритишдан енгилга ўтишлик, масала ечишда фикр юритишнинг эпчиллиги қобилар киради.

Адабий қобилият эса нафосат ҳисларининг юксак тараққиёт даражаси, хотирада ёрқин кўрғазмали образларнинг жонлилиги, «тил зехни», беҳисоб хаёлот, руҳиятга қизиқувчанлик, ўзи ифодалашга интилувчанлик ва бошқаларни ўзида ифодалайди. Ажратиб кўрсатишган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бир-бирига ўхшамасган талаблари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, *педагогик, тиббий, муסיқавий, техник* қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус

хусусиятга эга бўлиб, касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Умумий қобилиятлар (сифатлар)ни махсус қобилиятларга (сифатларга) зид тарзда тушунтириш мумкин эмас. Чунки шахснинг умумий қобилиятлари махсус қобилиятларни ҳосил қилувчи омиллардан иборат. **Махсус қобилиятлар** кўлам жаҳатдан торроқ бўлишига қарамай, чуқурроқ моҳиятни ўзида мужассамлаштиради.

Рус олими И.П.Павлов ўз таълимотида «бадний», «фикрловчи», «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига тааллуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигнал системасидан иборатлиги тўғрисидаги таълимотига асосланади. Биринчи сигналлар ва иккинчи сигналлар системаси эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигналлар системаси И.П.Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

2) шахс психик фаолиятида биринчи сигналлар системасининг сигналлари нисбатан устунлик қилса инсон «бадний» типга тааллуқли бўлиб, улар учун бевосита таассурот, жонли тасаввур, ёрқин идрок, ҳис-туйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келадиган образларнинг ёрқинлиги ҳосилдир;

3) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса – бу шахс «фикрловчи типга» муносиб бўлиб, улар учун, мавҳум, мантикий тузилмалар, назарий мулоҳазалар ва методологик муаммоларнинг устунлиги мувофиқдир;

4) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортасининг устунлиги сезилмаса) – бу инсон «ўрта типга» мансуб одамдир.

Психологияда кўпроқ қобилият тушунчаси ақл-заковат, яъни *интеллект* тушунчаси билан боғлаб ўрганилади.

Интеллект (лот. «*intellectus*» – тушуниш, билиш, «*intellectum*» – ақл) ақл-идрокнинг шундай бўлагики, уни

ўлчаб, ўзгартириб, ривожлаштириб борилади. Бу интеллект ва у билан боғлиқ қобилиятлар ижтимоий характерга эга эканлигидан дарак беради. Қобилиятлар ва интеллектга бевосита ташқи муҳит, ундаги илмий муносабатлар, янаш даври таъсир кўрсатади.

Говард Гарднер «Интеллектийнинг хилма хиллиги» назариясида интеллект бу турли-туман қобилиятлардан ташкил топган шунчаки ҳодиса эмас, балки аксинча интеллектийнинг ҳар хил турлари кўп, улардан ҳар қайсиси ўзича муҳим ва бошқалардан мустақил деб таъкидлаган эди.

Г. Гарднер таъкидлайдики ҳар бир одамда ҳеч бўлмаганда VIII тури бор:

I. Оғзаки-лингвистик интеллект соҳиби ўқишни яхши кўради, сўзларни ўзлаштириши осон, катта сўз бойлигига эга, ижод этишни яхши кўради. Бундай интеллект шоирларда, ёзувчиларда ва нотикларда кучли ривожланган бўлади.

II. Мантиқий-математик интеллект ҳисоблашни ва сонлар билан ишлашни яхши кўрадиган, мантиқий масалалар ва жумбоқларни ечишни, шахмат ўйнашни ёқтирадиган, ўз тенгдошларига нисбатан кўпроқ абстракт даражада фикрлайдиган, сабаб ва оқибат алоқаларини тушунадиган шахсларга ҳосдир.

III. Визуал-фазовий интеллектли одам кўринадиган образлар билан фикр юритади, хариталарни, чизмаларни, диаграммаларни матиға нисбатан осонроқ ўқийди, фантазияларга берилашни ва санъат билан шуғулланишни яхши кўради, яхши расм чизади, қизиқарли уч ўлчовли моделларнинг конструкциясини ишлайди, ўқини пайтала сўзлардан эмас, балки иллюстрациядан кўпроқ ахборот олади. Интеллектийнинг бу тури кўз билан кўриш тасаввури, ўзлаштириши ҳис-туйғуси билан боғлиқ бўлган ва предметларни кўриш орқали эслаб қолиш қобилияти ички аклий образларни яратин қобилиятини ўз ичига олади.

IV. Мотор-ҳаракатли интеллект тури юқори спорт натижаларини кўрсатади; имо-ишораларни, мимикасини, бошқаларнинг қилиқларини яхши ўқшатади; нарсаларни

қисмларга бўлишни ва қайтадан йиғишни ёқтиради; кўрган нарсаларнинг ҳаммасини кўли билан тегиб кўради; югуришни, сакрашни, курашга тушишни яхши кўради, хўнарларга қобилияти борлигини намойиш қилади.

V. **Муслиқавий-ритмик интеллектнинг** бу тури мусиқага оид образларни, атрофимиздаги товушларни ўз ичига олган ҳолда, билишга ва ритми сезишга асосланган. Бу тур кўпроқ композиторларда, мусиқачиларда, ашулчиларда ва ўйинчиларда ривожланган.

VI. **Шахслараро интеллект** тенгдошлари билан алоқада бўлишни яхши кўради, вазиятларда раҳбар бўлиб қолади, бошқа болалар билан ўйнашни ва уларга ўргатишни ёқтиради, бирга кайгура олади, бошқа болалар унинг даврасига интилишади.

VII. **Ўз-ўзига йўналган интеллект** соҳиби мустақиллик - ирода кучи туйғусини намойиш қилади, ўзининг ижобий томонларини ва камчиликларини ҳақиқатдан ҳам тан олади, унга қеч нарса халақит бермаган пайтда вазифаларни яхши бажаради, ўзини тута олади, ёлғизликда ишларни афзал кўради, ўз ҳас-туйғуларини аниқ таърифлаб беради, ўз хатоларидан сабоқ олади. Ҳўз қадрига билади.

VIII. **Табиатга йўналган интеллект** табиат ҳодисалари, ҳайвонлар, ўсимликларга қизиқишини кўрсатади, табиат дунёсини тушуниш, атрофдаги муҳитнинг белгилари ва хусусиятларини ажрата олиш, классификациялаш қобилиятини намойиш қилади.

Демак, шахснинг у ёки бу фаолиятига тайёрлиги тарикасида юзага келадиган ҳар қайси яққол интелектлар тузилиши ўз таркибига етакчи ва ёрдамчи, умумий ва махсус номдаги мажмуа сифатларни камраб олган бўлиб, мураккаб тизимдан иборат экан.

Талант қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи эканлигидан далолат беради. **Талант** (юнон. «talanton» - қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий, табиий ҳислат) муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар

мажмуасидир.

Талант – катта, ижодий ва зўр меҳнат маҳсули бўлса, меҳнат эса ҳаётий тажриба, кўникмаларнинг зарурий мажмуаси манбаидир. *Ижодиёт*нинг шarti эса ҳаётий тажриба, зарурий кўникма ва малакалар йиғиндисининг mavjudлигидир. Ижодий фаолият талантни янги ажралмас қисми ҳисобланиб, бунда *руҳланиш* деб номланган психологик ҳолат алоҳида аҳамият касб этиб, бунда руҳланиш фаолият маҳсулдорлиги ортишига қаратилган ижодий лажзадан иборат ҳолатдир. Талант имконият тариқасида психологик ҳодиса ҳисобланса, у ҳолда *маҳорат* – ҳақиқатга айланган имконият гавдаланишидир. Психологик нуқтаи назардан ҳақиқий *маҳорат* – бу шахс талантининг фаолиятда намоён бўлишидир.

Лаёқат эса қобилиятнинг табиий замини сифатида фаолиятда муҳим роль ўйнайди. *Лаёқат* деб қобилиятлар тараққий этишининг дастлабки табиий шarti сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг, сезги аъзолари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳамда функционал хусусиятларига айтилади.

Қобилият ва лаёқатлар муайян табиий замига боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақат табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бебаҳо (қимматли) маҳсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намоён бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларни қондириш давомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни тарқиб топтиришининг яққол усулларига бевосита боғлиқдир.

Интерактив усул ва график органиайзерлар

Б/БХ/БО жадвали

Б/БХ/БО	ЖАДВАЛИ
Биламан	Билишни
хохлайман	билиши оқинч
Мана, мана	бўйича
бўйича	илтиҳотли
олиб	бориб
бераман	нижонини
Тиласини	фигрлин
тузатирига	калтириб
келсин	тақдир
ривожлантириш	қўнималарини
	ривожлантириш

Жадвални тузиш қолдаси билан танниваллар. Алоҳида (кичик гуруҳларда) жадвални расмийлаштирилади.

“Манау бўйича нималарни биласиз” ва “Нимани билганини хохлайсиз?” деган саволларга жавоб берилади (олинмаган иш учун йўналтиришни асос қилилади). Жадвалнинг 1 ва 2 бўлимларини тўлдирдилади.

Маърузани тинглайдилар, мустақил ўқийдилар.

Мустақил/кичик гуруҳларда жадвалнинг 3 бўлимин тўлдирдилади

Толғириқ: Қобилият ва талант бўйича “Нималарни биласиз?”, “Нималарни билганини хохлайсиз?”, “Нималарни билиб олдингиз?” саволларига Б/БХ/БО жадвали асосида жавоб беринг.

Биламан	Билишни хохлайман	Билиб олдим
Қобилият ва талант таърифини...	Қобилиятни ривожлантириш йўларини...	Қобилият турларини, орттириш мумкинлигини, лаёқат, талант фарқини...

Вазиятли масалалар:

Масала. Олти ёшли Дониёрга отаси шундай масала берди: «Шохрух Сухробдан катта, Сухроб эса Бобурдан катта. Болаларнинг ичида энг кичиги ким?».

Дониёр масалани бир неча бор такрорлади, лекин сира еча олмади. Шундан сўнг у қўлига уч дова гугурт чўпини олиб, уларни уч хил катталиқда синдириб чиқди ва ана шу гугурт чўплари ёрдамида масалани тўғри ва тез хал қила олди. Ушбу масалани ечинга Дониёрга гугурт чўплари нима учун керак бўлди?

Назорат саволлари:

1. Қобилият тўғрисида умумий тушунча беринг.
2. Қобилиятнинг сифат ва миқдорий тавсифини тушунтиринг.
3. Қобилиятнинг қандай турларини биласиз?
4. Қобилият, талант ва лаёқат бир-биридан қандай фарқланади?

Реферат учун мавзулар:

1. Интеллект коэффициенти ва тестлари ҳақида тушунча.
2. Қобилиятнинг сифат ва миқдорий тавсифи
3. Инсон қобилиятининг ривожланишига таъсир килувчи омиллар

Мустақил иш учун топшириқлар:

Топшириқ. «Ортиқчасини ўчириш» методикасини амалиётда қўллаш ва натижаларни қайта ишлаш ҳамда таҳлил этиш.

ГЛОССАРИЙ:

Шахс- муайян жамиятда яшовчи фаолиятнинг бирор тури билан шуғулланувчи, кишилар билан нормал тий орқали муносабатга киришувчи оғли индивиддир.

Эндопсихика - шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлигида ақс этади.

Экзопсихика - шахснинг ташқи муҳитга нисбатан муносабати, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатлари, шахслараро ва объектív муносабати ифодаланади.

Биогенетик концепция - инсон шахсининг тараққиёти биологик фактор, яъни наслий фактор билан белгилайди.

Социогенетик концепция - шахснинг тараққиётини унинг атрофидаги ижтимоий муҳитга боғлаб тушунтирадилар. Уларнинг айтишича, «одам ижтимоий муҳит нусхасидир».

Психогенетик ёндашиш-биогенетик, социогенетик омилларнинг қўйматини ҳамсирмайди, балки психик жараёнлар тараққиётини биринчи даражали аҳамиятга эга, деб ҳисоблайди.

Ижтимоийлашув - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш, ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёни бўлиб, бунда ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, қўғишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши ва керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олишдек мураккаб жараёндир.

Шахс йўналганлиги-психологияда ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йўналтириб турадиган ҳамда реал вазиятларга нисбатан турғун ва барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик деб таърифланади

Темперамент (лот. «temperamentum» - аралашма) - шахс фаолияти ва ҳулқининг динамик (ўзгарувчан) ва эмоционал-ҳиссий томонларини характерловчи, биологик шартлашган индивидуал хусусиятлар мажмуидир.

Сензитивлик (лот. «sensus» - сезми, ҳис қилиши) - инсонда биронта психик реакцияни ҳосил қилиш учун зарур бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади жумладан, сезгиларнинг пайдо бўлиши учун керак кўзғовчининг озгина кучи (уларнинг қуйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар-сезилмас даражаси (шахсга руҳий азоб берувчи) мужассамлашиши тушунилади.

Реактивлик - айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва

ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муносабат билдирилиб, унинг ёрқин рўёбга чиқиши — эмоционаллик, таъсирчанликда ифодаланади.

Фаоллик — инсон қандайдир фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишида объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгитишидир.

Реакция tempi — турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечиши тезлигига, бинобарин, ҳаракат тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлиликка, ақл тезлигига асосланиб ҳулюса чиқаришдир.

Экстравертлик — шахснинг фаолияти ва реакцияси кўп жиҳатдан фақуллоддаги ташқи таассуротларга асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Интравертлик — тинсолларга, тасаввурларга, ўтмиш ҳамда келажак билан уйғунлашган мулоҳазаларга тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Характер — ижтимоий муҳит таъсирида таркиб топиб, шахснинг атрофдаги воқеликка ва ўз-ўзига бўлган муносабатида ифодаланадиган, муайян шароитда типик ҳулқ-атвор усулларини белгилаб берадиган барқарор индивидуал психик хусусиятлар йиғиндисидир.

Қобилият — шахснинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шартин ҳисобланган, билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусиятларга айтилади.

Интеллект — (лат. «*intellectus*» — тушуниш, билиш, «*intellectum*» — ақл) ақл-идрокнинг шундай бўлагики, уни ўлчаб, ўзгартириб, ривожлантириб борилади. Бу интеллект ва у билан боғлиқ қобилиятлар ижтимоий характерга эга эканлигидан дарак беради. Қобилиятлар ва интеллектга бевосита ташқи муҳит, ундаги инсоний муносабатлар, яшаш даври таъсир кўрсатади.

Талант — (грек. «*talanton*» — қилма-табақа, ноёб нарса, ирсий, табиий ҳислат) муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар мажмуасидир.

Лаёқат — қобилиятлар тараққий этишининг дастлабки табиий шартин сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг, сезги аъзолари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳамда функционал хусусиятлари.

Интерриоризация — ташқи фаолият асосида психик жараёнларга ўтиш рўй беришдир.

Экстерриоризация — ақлда шаклланган ғояларни бевосита ташқи

ҳаракатларда ёки ташқи фаолиятга кўчариллишдир.

Хотира-индивиднинг ўз тажрибасини эсда олиб қолиши (фиксация), эсда сақлаши (ретенция) ва кейинчалик уни яна эсга тушириши (репродукция) ёки унутиши.

Диққат - инсон ҳис-туйғусини ва онгини бир нуқтага тўлаб, муайян бир объектга фаол қаратилишига айтилади.

Париневалик - диққатни маълум бир объектга қарата олмасликдан иборат салбий хусусият.

Диққатсизлик - диққатни объектга йўналтира олмаслик ва тўллай олмаслик, атрофдаги кишиларга нисбатан эътиборсизлик ёки илтифотсизликдан иборат шахснинг яна бир салбий характер хислатидир.

Сезги - оддий психик билиш жараёни бўлиб, моддий кўзгатувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиши орқали реал оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини ва шунинг билан бирга, инсон организмнинг (унинг аъзоларининг) ички ҳолатларини алоҳида-алоҳида ақс эттиришдан иборат билишнинг дастлабки босқичидир.

Экстериорецептив сезгилар - ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини ақс эттиришга мослашган ҳамда рецепторларга тананинг сиртқи қисмига жойлашган.

Интериорецептив сезгилар - ички тана аъзолари ҳолатларини инъикос этувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарида жойлашган.

Проприорецептив сезгилар - тана ва тавданинг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи, мускулларда, богловчи пайларда, мушакларда жойлашган.

Адаптиция - (лот. «adaptio» - мослашмоқ) - сезги органлари, яъни аъзолари (анализаторлар)нинг таассурот кучига мослашуви натижасида муайян сезгирликнинг ўзгаришидан иборатдир. Адаптация ҳодисасида сезгирлик органи ёки камайиши мумкин.

Сенсибилизация - анализаторларнинг ўзаро муносабати ва маилқ қилиш натижасида сезгирликнинг кучайиши.

Синестезия - (يون. «синестезия» - биргаликда сезиш) кўзгатувчининг бирин-кетин анализаторга таъсири билан анализаторларга ҳос сезгининг пайдо бўлиши.

Идрок - сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб, барча рухий ҳолатлар, ҳодисалар, хусусиятлар, ҳоссалар ва инсон онгининг яхлит мазмуни, эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмалар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, бевосита ақс эттиришда иштирок этади.

Аннерценция – идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва илтимсий тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва одатлари, умуман, руҳий ҳаётнинг барча мазмуни билан белгиланишидир.

Галлюцинация-яққол воқеликдаги идрок ва ҳодисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш анализаторларига бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиш, шарпаларнинг сезилиши) ҳаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (рухий хасталик) ҳодисаси.

Иллюзия- ҳиссий аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни нотўғри (ноадекват), янглиш, хато идрок қилишдан иборат жараённинг ноёб ҳодисаси.

Аттракция- инсонни (ўзи билан ўзга ўртасидаги муносабатда намоён бўлиб) ўзига маълуф қилиш, қалбни «жиз» эттиришдан иборат, онгсизликка тааллуқли инсонни инсон томонидан идрок қилиш ҳодисаси бўлиб, бу ҳодиса бир қанча манбалар, қўзғатувчилар, мотивлар таъсирида вужудга келади.

Яққол кўриниш - (ясновидение) деб ҳолат, ҳодиса ва тасодифни яққол олдиндан кўриш, яққол ғойибдан хабар келиш (олиш) сингари парансихологик муаммо.

Тафаккур-атроф-муҳитдаги воқеликни нутқ, ёрдами билан бевосита, умумлашган ҳолда акс эттирувчи психик жараён бўлиб, у илтимсий сабабий ички боғланишларни англашга, янглик очишга ва башорат қилишга йўналтирилган ақлий фаолиятдир. Қачоқки муаммолни вазият пайдо бўлганда тафаккур ишга тушади.

Когнитив диссонанс -инсонни янги билимларни излашга, муаммоларни ечимни топишга чорловчи ҳаяжонланиш, ажабланиш, қизиқиш, хайратланиш, лол қолиш, шубҳаланиш каби интеллектуал ҳисларнинг пайдо бўлиши.

Нутқ – инсон тил ёрдами билан бошқа одамларга ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакка оид нарсалар, воқелик юзасидан ахборот, хабар, маълумот бериши.

Ҳаёл- инсоннинг ижодий фаолиятининг таркибий қисми сифатида талқин қилинади, у тизимий ҳусусиятли хатти-ҳаракатнинг оралик ва якуний маҳсуллари орқали акс этади, муаммолни вазиятда ноаниқлик, номаълумлик аломатлари вужудга келса, у ҳолда фаолият режасини қайта кўриб чиқишни таъминлаш имкониятига эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз ~ жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: «Ўзбекистон», 2005.
1. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». 1997.
 2. Бурлачук Ф. Психодиагностика. «Питер», 2002.
 3. Давлатшин М.Г., Тўйчиева С.М. Умумий психология Т.: ТДПУ, 2002.
 4. Иванов П.И., Зуфарова М.Е. "Умумий психология" Т.: Ўзбекистон Файласуфлари Миллий Жамияти 2008.
 5. Искандарова Ш.Т., Шойимова Ш.С., Мирзаева Н.А. Психология. Т., 2010.
 6. Искандарова Ш.Т., Шойимова Ш.С., Шукурова М.А. Психик-билиш жараёнлари. Т., 2010.
 7. Каримова В. М. Психология. Ўқув қўлланма. – Т., 2002.
 8. Каримова В., Акрамова Ф. Психология. Маърузалар матни. – Т., 2000.
 9. Каримова В.М. Психология. Т.: Шарк, 2000.
 10. Колвин С.Холл, Гарднер Линдсей. Теория личности / пер. С.англ. И.Б.Гриншпун. – 2-е изд. – М.: Психотерапия, 2008.
 11. Немов Р.С. Практическая психология. Владос, 2002.
 12. Немов Р.С. Практическая психология. Познание себя. Влияние На Людей. Пособие Для Уч-Ся. - М: Гуманит. Изд.Центр Владос, 2003.
 13. Умумий психология. А.В.Петровский тахрири остида. –Т.: «Ўқитувчи», 1992.
 14. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Большая книга психологии. Личность. Теория, упражнения, эксперименты. /пер. с англ.-СПб.:Прайм-ЕВРОЗНАК. 2008.
 15. Хайдаров Ф.И., Халилова Н.И. Умумий психология. –Т.: ТДПУ, 2010.
 16. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2002. 1-2 Китоб.
 17. Ҳайитов О.Э., Лутфуллаева Н.Х. Психодиагностика ва амалий психология. - Т. 2005.
 18. Myers David G., DeWall C. Nathan. Psychology. Hardcover, Revised. 2015.
 19. Davis S. F. Handbook of Research. Methods in Experimental Psychology. Wiley-Blackwell, 2003.

Электрон таълим ресурслари:

1. www.ziyounet.uz
2. www.tdpu.uz
3. www.pedagog.uz
4. www.psychology.uz
5. www.nutq.intal.uz
6. www.psychology.net.ru

МУНДАРИЖА:

КИРИШ	3
I БОБ. ШАХС ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИ	4
§1.1. Шахс ва унинг тараққиётига таъсир этувчи омиллар ...	4
§1.2. Шахс йўналганлиги ва унинг таркибий қисмлари	8
§1.3. Шахс фаолляти ва унинг тузилиши.....	10
II БОБ. ШАХСНИНГ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ	23
§2.1. Хотира ва мнемик жараёнлар	23
§2.2. Диққат ва сезги.....	44
2.2.1. Диққат.....	44
2.2.2. Сезги.....	50
§2.3. Идрок.....	63
§2.4. Тафаккур	77
§2.5. Нутқ ва хаёл	96
2.5.1. Нутқ.....	96
2.5.2. Хаёл	102
III БОБ. ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ	111
§3.1. Темперамент.....	111
§3.2. Характер	129
§3.3. Қобилият.....	139
ГЛОССАРИЙ	152
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	156

ОГЛАВЛЕНИЕ:

ВВЕДЕНИЕ	3
ГЛАВА 1. ЛИЧНОСТЬ И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	4
§1.1. Личность. Факторы влияющие на развитие личности.....	4
§1.2. Направленность личности и его компоненты.....	8
§1.3. Деятельность и структура личности.....	10
ГЛАВА 2. ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ ЛИЧНОСТИ	23
§2.1. Память и мнемические процессы.....	23
§2.2. Психология внимания и ощущения.....	44
2.2.1. Внимание.....	44
2.2.2. Ощущения.....	50
§2.3. Восприятие.....	63
§2.4. Мышление.....	77
§2.5. Речь и воображение.....	96
2.5.1. Речь.....	96
2.5.2. Воображение.....	102
ГЛАВА 3. ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ	111
§3.1. Темперамент.....	111
§3.2. Характер.....	129
§3.3. Способности.....	139
ГЛОССАРИЙ	152
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	156

TABLE OF CONTENTS:

INTRODUCTION	3
CHAPTER 1. PERSONALITY AND ITS ACTIVITY	4
§1.1. The factors influencing development of the personality	4
§1.2. The orientation of the personality and its components	9
§1.3. The operation and structure of personality.	10
CHAPTER 2. COGNITIVE PROCESSES OF THE PERSONALITY.	23
§2.1. Memory and mnemonic processes.	23
§2.2. Psychology of attention and feeling	44
§2.2.1. Attention	44
§2.2.2. Feeling	50
§2.3. Perception	63
§2.4. Thinking	77
§2.5. Speech and imagination.....	96
2.5.1. Speech	96
2.5.2. Imagination	102
CHAPTER 3. SPECIFIC FEATURES OF THE PERSONALITY	111
§3.1. Temperament	111
§3.2. Character	129
§3.3. Ability	139
GLOSSARY	152
THE LIST OF THE USED LITERATURE.....	156

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Шохиста Шойимова

ШАХС
ПСИХОЛОГИЯСИ

Билим соҳаси - Ижтимоий таълимнинг ва соғлиқни сақлаш - 500000
Таълим соҳаси - Соғлиқни сақлаш - 510000

«ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ»

фанндан

ўқув қўлланмаси

5111000 – Касб таълими

5510100 - Даволаш иши

5510200 – Педиатрия иши
таълим йўналишлари учун

Такризчилар:

Расулов А.И.

М.Улуғбек номидаги ЎзМУ “Психология” кафедраси доценти, п.ф.н.
Ахмедова М.А.

ТошПТИ “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва
амалиёти” кафедраси мудири, доцент, ф.ф.н.

Нашриёт лиц: АИ № 273 от 15.06.2015

Босишга рухсат этилди: 28.06.2017 Оффсет қоғоз.

Қоғоз бичими 64x84 $\frac{1}{16}$

Times New Roman гарнитураси. Шартли босма табоғи 10.

Напр.хисоб табоғи 9,8. Адади 100. Буюртма № 06-07

«LESSON PRESS» наشريётида нашрга тайёрланди.

«ZAMON POLIGRAF» ОК босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Ташкент шаҳри. Юнусобод тумани,

Бободехкон маҳалласи 45 уй.

ADTI
AXS-BEGRS MARKAZI

№ 200534

Шойимова Шохиста Санакуловна

Психология фанлари номзоди, доцент.
1997 йил М.Улуғбек номидаги Тошкент давлат университетини имтиёзли диплом билан битирган. Ш.С.Шойимова 2009 йил “Тадбиркор ўзбек аёллари шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятлари” мавзусида номзодлик десертациясини ҳимоя қилган. Ҳозирга қадар 1 та дарслик, 1 та ўқув қўлланма, 4 та ўқув-услубий қўлланма, 1 та автореферат, 70 дан ошиқ мақола ва тезислар муаллифи.

ISBN: 978-9943-466-30-2



9 789943 466302